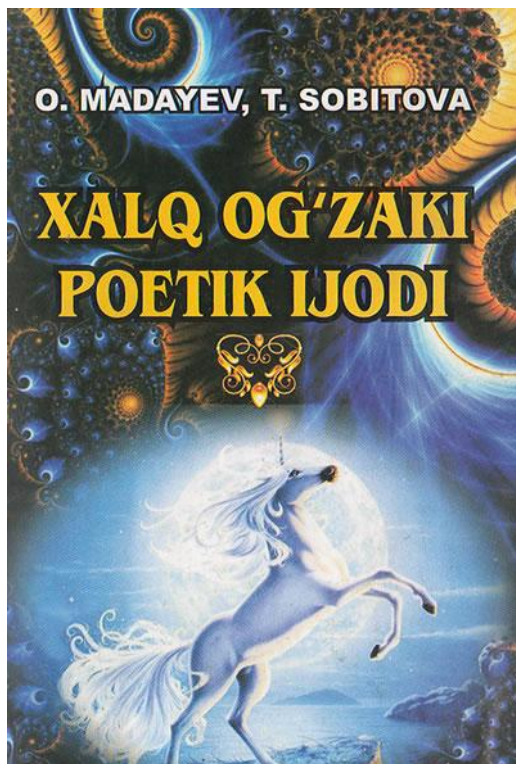

Xalq og'zaki poetik ijodi

Kollej va akademik litseylar uchun darslik

Mazkur darslikda o'zbek xalq og'zaki poelik ijodining o'ziga xos xususiyailari, tarixi, janrlari, ayrim asarlari. marosimlari, xalq baxshilarining hayoti va ijodi haqida ma'lumot beriladi. Shuningdck, kitobga xalq og'zaki poetik ijodidan namunalar kiritilgan.

KIRISH

O'zbek xalq og'zaki ijodini o'rganish Respublikamizdagi hamma akademik litsey va kasb-hunar kollejlari talabalariga bejiz tavsiya etilmayapti. Xalqimiz niustaqillikka erishganidan so'ng o'zbekona urf-odatlar, rasm-nismlar, asrlar davomida yaratilgan dostonlar, ertaklar, qo'shiqlar haqida alohida g'urur bilan gapirila boshlandi. Har bir inson biron sohaning mutaxassisi bo'lishdan tashqari o'z xalqining farzandi bo'lmog'i lozim. Yaqin o'tmishda alia bilmaydigan kelinlarni, doston eshitmagan yigitlarni yoki askiya aytib ko'ngil chigillarini yozmagan o'zbeklarni uchratish mushkul bo'lgan. Afsuski, endilikda biron odamni maqtaydigan boisak, alia ayta olishini, silliq so'zlasliini, askiyada qat- nashishini fazilat qilib ko'rsatamiz. Deinak, bugungi kunda o'zbek qadriyatleri bulog'idan suv ichgan, o'zbekona muo- malani butun qalbiga singdirgan, to'ylarda, azalarda, ish- boshilik qiladigan, murosasi kclishmagan taraflar o'rtasini totuvlash tiradigan o'zbeklar bir oz kamayib qolibdi-da. Ana shu mulohazalardan kelib chiqib akademik litseylarda va kasb-hunar kollejlari da xalqimiz og'zaki ijodini alohida san'at turi sifatida o'rganish ma'qul topilcii.

"«Alpomish» dostonining ming yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda Prezidentimiz Islom Abdug'aniye- vich Karimov shunday degan edi: <Alpomish» — o'zbekning o'zligini namoyon etadigan, mard va tanti xalqimizning yurak-yuragidan chiqqan, ota-bobolarimiz avlodlardan-avlodlarga o'tkazib kelayotgan qahramonlik qo'shig'idii V.

Ana shu fikrning o'zida og'zaki ijodimizni nima uchun o'rganamiz, degan savolga javob berilgan. Xalq og'zaki ijodini, • qadriyatlarini bilmay turib, o'zbekman, deyish mumkin emas. O'zbek millatiga mansub insonning o'zbekman deyishga haqqi yo'q ekan, u odam xalqining yuziga

¹ Prezident Ts lom Karinio vning «Alpomish» dosionining 1000 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan nutqi. <Xaji^ cy3ii> gazctasi, 1999 yil 9 noyabr. oyoq qo'yg'an, ota-bobo!ari hurmatini haqoratlagan hisoblanadi.

Alohida ta'kidlash lozimki, o'lta ma'tumot beruvchi ta'im tizimida xalq og'zaki ijodini alohida o'rganish bi- rinchi marta amalga oshirilmoqda. Shu paytgacha umumiy o'rta ta'im niaktablarida ham og'zaki ijod asarlari o'rganil- gan va o'rganilmoqda.

Ammo akademik litsey va kasb-hunar kollejiarida xalq qadriyatleri xazinasini hisoblangan og'zaki ijodga joriy o'quv yili bosqichida alohida-alohida soatlar ajratildi. Bu bilan davlatimiz har bir kelajak avlodning o'tmishni mukammal- roq bilishi va idrok qilishi uchun zamin tayyorladi. Keyingi yillarda qabul qilingan davlat hujjatlariga nazar tashlar ekanmiz, o'zbek xalqi vakilining milliy g'umrini shakllan- tirishga alohida e'tibor brcilganini sezamiz. O'ylaymizki, xalq og'zaki ijodini o'rganish akademik litsey va kasb-hunar kollejlari talabalarining milliy g'umrini paydo qiluvchi asosiy omillardan boiib qoladi. O'z fikrimizni dalillash uchun ayrim misollarga murojaat qilamiz.

Dunyoda badiiy jahatdan mukammal, hajm jihatdan katta asarlar bor. Jahon xalqlari madaniyati xazinasidagi «Manas», «Kolevala», «Nartlar» shular jumlasidandir. O'zbek xalqi o'zining «Alpomish», Go'ro'gii haqidagi dos- tonlari bilan dunyodagi ana shunday asarli xalqlar qatoridan munosib o'rin olgan. Ma'lumki, bitta xalq maqolida olam- olam ma'no singdirilgan boiadi. Shuning uchun ba'zan bitta xalq maqolining vujudga kelishi uchun asrlar davomida xalq ijod bilan shug'ullanishga majbur bo'ladi. Mahmud Koshg'ariyning 1074-yilda yozib tugallangan «Devonu lug'otit turk» asarida ikki yuz oltmishdan ortiq maqollar yozilgan. Gulxaniy o'zining «Zarbulmasal»ida esa 400 ga yaqin xalq durdonalirni Boyo'gii bilan Yapaloqqushning quda bo'lish voqeasida misol keltirgan. Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Alisher Navoiy, Bobur asarlarida o'nlab maqollarni uchratamiz. O'zbekiston Fanlar Akademiya-

sining Aleshir Navoiy nomidagi adabiyot iliniy tekshirish instituti folklor bo'limi xodimlari tomonidan 1987, 1988 yillarda e'lon qilingan maqollar to'plamida o'n uch mingdan ortiq xalqimiz donoligi namunalari bor. Xalqimiz orasida hozirgi kungacha yashab kelayotgan minglab qo'shiqlarni, topishmoqlarni, latifalarni, yuzlab ertaklarni aytmaymizmi?! Biz ana shunday ijodkor xalqning avlodimiz. Binobafin, har bir o'zbek farzandi o'zaro munosabatda boiar ekan, ana shunday buyuk xalqning vakili ekanligini unutmazligi lozim. Arziniagan buyum, boylik, narsa, hits uchun o'z g'ururini oyoq osti qilish o'zbek xalqidek yiiksak darajadagi ma'naviy boylik merosxo'lining tabiatiga xos emasligini his qilishi lozim. Aslini olganda, «O'zbekiston — kelajagi buyuk davlat», «Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori», der ckanimiz, ajdodlarimizning bebaho madaniy merosiga bo'lgan munosabatimiz ham samimiy tarzda o'z ifodasini topadi. O'zbek xalq og'zaki ijodi haqida ma'lumot- ga ega bo'lish Imom al-Buxoriy, Abu Mansur Motirudiy, Al-Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Imom at-Termiziy, Burhoniddin Marg'iloniy kabi jahon tan olgan allomalar- ning merosxo'ri boiishimiz uchun amaliy talabdir.

Shunday qilib, akademik litseylar va kasb-hunar kollej- larida o'zbek xalq og'zaki ijodi haqida alohida mukammal ma'lumot berishning bosh maqsadi mazkur o'quv muassa- sasi talabalarini o'zbekona qadriyatlar ruhida tarbiyalashga munosib hissa qo'shishdir. Xalqimiz yaratgan dostonlar, crtaklar, qo'shiqlar va boshqa janrlar yuzasidan ma'lumot hosil qilish. ular haqida mustaqil fikrni shakllantirish o'zbek xalq og'zaki ijodi fanining vazifalari hisoblanadi.

Kitobning darslik qismini dotsent Omonilla Madayev yozgan, rnejmua qismi dotsent Tojixon Sobitova tomonidan tuzilgan.

XALQ OG'ZAKI IJODI VA QADRIYATLARI DAVLAT MAQOMIDA

1991-yil 1 sentyabrda O'zbekiston mustaqil respublika deb e'lon qilindi. Yurtimizdagi, o'nlab yillar davomida kutilgan bu xabar butun o'zbek xalqini mamnun ctdi. Mustaqilligimizning dasrlabki kunlaridaaq davlat o'tmish madaniy merosimizni qaytadan tiklash, odamlarning qalbi- da tutqunlikda yotgan qadriyatlarga keng yo'l ochish siyosatini amalga oshirdi. Har bir tadbir o'zining amaliy yechimiga ega bo'lishi bilan birga xalqqa ozodlik shabadasi- ni yetkazish maqsadini ko'zlagan holda amalga oshirildi. Millat o'tmislii va kelajagi haqidagi mulohazalar, ajdod- larimiz kashfiyotlaridan hosil bo'lgan g'urur tuyg'usi o'zbekning qalbidan o'rin ola boshladi: din, madaniy meros, qadriyatlar, milliy g'urur haqida hadiksiramay, bar- alla mulohaza yuritish imkoni yaratildi.

Aslida, o'zbeklarning dunyoda ilg'or madaniyatga ega bo'lgan xalq ckanligini tasdiqlovclii fikrlar mustabid tuzum- da ham aytilgan edi. Ammo bunday hur gaplarning mual- liflari qatag'on qilingandilar. Ulaming ko'pchiligi — Fitrat, Cho'Ipon, Qodiriy, Otajon Hoshim va boshqqlar otildi. Ayrimlari — Usmon Nosh, keyinchalik Mirtemir, Said Ahmad, Maqsud Shayxzoda kabilar uzoq muddatga qamoq jazosiga tortildilar. Ammo erkinlikni, o'lmishdagi xalq allo- malarining kashfiyotlarini targ'ib etuvchi asarlar tizimi to'xtab qolmadi. 60—70-yillar adabivotimizning she'riyat maydoniga yosh ijodkorlar sifatida kirib kelgan Erlcin Vohidov, Abdulla Oripov kabi shoirlar «O'zbekim», «O'zbekiston» kabi lirik asarlar yaratdilarki, bu davrda yashagan yurtdoshlarimiz O'zbekiston qadimdan ilm- ma'rifat, kashfiyotlar va qadriyatlar yurti ekaniga komil ishonch bildira boshlagandilar. Shuningdek, 50-yiliardan Ibrahim Mo'minov, Vohid Zohidov, Parso Shams, Solih Mutallibov, Hodi Zarif kabi taniqli ziyolilar turli xil munosabatlar bilan Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk», Yust'f Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Navoiyning «Xamsa», Boburning «Bo'ournoma» kabi bir qator asarlarini nashrga tay>'orladilar va chop etdilar. Qizig'i shundaki, bizning olimlarimiz mumtoz adabiyot namunalaridagi sobiq sovet tuzumi siyosatiga mos kelmay- digan o'rinlami keskin tanqid

qilishar, boylar va yo'qsillar madaniyati haqida turli gaplarni topishar, ammo asarlarni to'liq nashr qilish niyatlariga ham erishar cdilar.

Tabiiyki: «Sobiq sovet tuzmi davrida bevosita xalq orasi- da hukmron siyosatni tanqid qiluvchi xalq og'zaki ijodi asarlari yaratilmadimi?» — degan savol tug'iladi. Gap shun- daki, xalq og'zaki ijodi asarlari yozib olinmasa, ularaing ommalashuvi uchun sharoit tug'dirilmasa, ko'pincha vaqt o'tishi bilan bu asarlar o'z-o'zidan yo'qolib ketadi, aytuv- chining yodidan ko'tariladi. Ularni yozib olish esa hamisha ham amalga oshavermaydi. Bugungi kunda faqat o'sha paytlarda diniy mavzudagi rivoyat, afsonalarning mavjudligini va og'zaki xotiralarda ana shunday yo'na- lishdagi asarlar bo'lganligini e'cirof etish mumkin. Jumladan, o'z paytida O. Hoshim tomonidan yozib olingan qo'shiqlarda kolxoz tuzumiga, hamma ekin maydonlariga faqat paxta ekish siyosatiga salbiy munosabat bildirilgan qo'shiqlar borligi haqidagi xotiralar mavjud xolos. Afsuski, turli sabablar bilan bu yozuvlar yo'qolgan.

Yuqorida yurtimiz mustaqil deb e'lon qilinmasdan ham xalq qadriyatlarini tiklashga urinishlar bo'lganini aytgan edik. Ulardan biri sifatida 1990-yilda davlat tomonidan Navro'z bayramini umumxalq bayrami deb e'lon qilingani- ni, bu kun dam olish kuni deb belgilanganini va shu yili Navro'z tantanalari katta tayyorgarlik bilan o'tkazilganini ko'rsatib o'tish mumkin. Ammo bari bir 1991-yilda Vatanimizning mustaqil deb e'lon qilinishi va o'nlab mam- lakatlar tomonidan bu mustaqillikning tan olinishi o'tmish qadriyatlarimizga bo'lgan munosabatda yangi davr ochdi.

Prezidentimiz I. A. Karimovning «O'zbekiston buyuk kelajak sari» asaridagi «Mustaqil O'zbekistonni rivojlan- tirlisluining ma'naviy-axloqiy negizlari» deb atalgan bo'limda: «O'zbekistonni yangilash va rivojlantirishning yo'li to'rtta asosiy negizga asoslanadi», — deyilgan. «Bu negizlar:

- umuminsoniy qadriyatlariga sodiqlik;
- xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;
- insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilish;
- vatanparvarlik»¹ — deb belgilab qo'yilgan.

Mazkur bo'limning davomida: «Xaiqning ma'naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish — O'zbekistonda

¹ *Karimov I. A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., «O'zbekiston», 1998, 56-bet.*

davlat va jamiyatning eng muhim vazifasidir», — deb ko'rsatib o'tiladi. Yurtimizda akademik iitseylar va kasb- hunar kollejlari ish boshlar ekan, talabalarga fan va hunar asoslarini o'rgatish bilan birga ularning «...ma'naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish» ham muhim ma'rifiy jarayon hisoblanadi. Ma'naviy ruh xalq qadriyatlarini qadam-baqadam o'zlashtirishda namoyon boiadi. Xalq og'zaki ijodi esa asrlar davomida qadriyatlarimizning tar- kibiy qismi hisoblangan. Shuning uchun akademik iitseylar va kasb-hunar kollejlari o'zbek xalq og'zaki ijodini alohida fan sifatida o'qitila boshlashni og'zaki ijodimizga va qadriyatlarimizga davlat maqomini berish bilan teng tadbir sifatida ta'kidlash mumkindir. «Milliy madaniyatning o'ziga xosligini tiklashga alohida e'tibor berish kerak»², — deyila- di bu asarda. Bu mulohazadagi alohida e'tibor qilishimiz lozim bo'lgan filer ma'naviy boyliklarimining, shu jum- ladan, xalqimiz asrlar bo'yi yaratgan og'zaki ijodimizning boshqa xalqlarnikidan farqli jihatlarni aniqlashga qarati- lishidir. Ma'lumki, xalq dostonlarimizning ijrosida ming yillik an'analar singdirilgan. Ayniqsa, Samarqand doston- chiligidagi baxshining do'mbira jo'rligida doston aytish usuli, she'riy parchalarni bo'g'izda kuylashi Osiyo qit'asi shimolidagi shamanlar ijrosiga hamohangligi bilan diqqatni jalb qiladi. Shamanlar faoliyati esa minglab yillar bilan o'lehanadi. Demak, o'zbeklarda ham uzoq-uzoq davrlardan buyon davom etib kelayotgan san'at namunalari belgilari saqlanib qolgan ekan. Shu bilan birga, xalqimizda askiya, yor-yor, o'lan aytish kabi so'z san'ati bilan

bog'liq durdo- nalarimiz borki, ularni qayta tiklash, xalqqa qaytarish biz — o'zbeklarning o'zbekligini ta'kidlash, milliy ruhimizni rivoj- lantirish bilan aloqadordir. Milliy ruhni shakllantirmay, rivojlantirmay, milliy maflcura haqida o'ylash ham mumkin emas. Yana shuni ta'kidlash maqsadga muvofiq bo'ladiki, madaniyatimizning o'ziga xosligini tiklash rejasi bevosita bayrog'imiz, gerbimiz, madhiyamizni xalq noiblari tomonidan tasdiqlanishi bilan boshlandi. Bayrog'imizdagi hayotbaxsh ranglar, oy va yuiduzlar; gerbimizdagi humo qushi, Amu va Sirdaryolaru bug'doy va paxta tasvirlari,

' Karimov I. A. O'zbekiston buyuk kclajak sari. T., «O'zbekislon», 1998. 60-bct. 'O'sha asar. 62-bei.

madhiyamizdagi «AvIodlar mardona ruhi scnga yor» kabi misralarda aynan biz — o'zbeklarning tabiati, ajdodlar xoti- rasi, kclajakka umidimiz o'z ifodasini topgan. Bularning hammasi: «O'zbek xalqining yuksak milliy qadr-qimmati, or-nomusi va shon-sharafi, lining o'ta mchribonligi va sof vijdonligiga asoslangandir». Ayni chog'da: «O'z xalqiga, lining an'analoriga, tili va madaniyatiga muhabbat va hur- matni tarbiyalamasdan turib, o'z xalqini millatlarning butun jahon hamjamiyatida tenglardan biri sifatida idrok qiluvchi haqiqiy insonni, o'z Vatanining jonkuyarini tarbiyalash mumkin emas».'

O'zbekiston davlati va Prezidentimiz Islom Karimov yosli avlod tarbiyasiga mustaqilligimizning dastlabki kunla- ridan alohida diqqat va c'tibor bilan qarab kelmoqda.

«O'zbekiston buyuk kelajak sari» asarida tayanch nuqta sifatida aytilgan fikr va mulohazalar keyinchalik — 1997-yil 29 avgust kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX scssiyasidagi yurtboshimiz nutqida yana rivojlantirildi. Bu nutqda milliy qadriyatlarga davlatimiz tomonidan nima uchun bu qadar katta ahamiyat berilayotganini asoslovchi iqtibos keltirilgan. Mazkur iqtibos Chor Rossiyasining Turkiston o'lkasidagi general-gubernatori M. Skobolcv ga- pidan olingan edi: «Millatni yo'q qilish uchun uni qirish shart emas, uning madaniyatini, san'atini, tilini yo'q qil- sang bas, tez orada o'zi tanazzulga uchraydi».

Haqiqatan ham, M. Skobolev qo'lidan kelgan harakat- ni qilib kctdi. Undan keyin bu harakat sobiq sovet tuzumi tomonidan davom ettirildi. Tabiiyki, 120—130-yil davorni- da keltirilgan zararni 5—10 yilda bartaraf qilish mumkin emas. Shuning uchun akademik litsey va kasb-hunar kolle- jining talabasi xalq og'zaki ijodini, milliy madaniyatimiz asoslarini, ona tilimiz imkoniyatlarini qanchalar tez o'zlashtirsa, mustaqilligimizni ko'ra olmaydigan odamlarga aarshi shu qadar qaqshatqich zarba bergan bo'ladi. Va, aksincha, xalqimiz o'tmishiga loqaydlik bilan qarash dush- manlarimiz tegirmoniga suv quyish bilan barobardir. Shuning uchun ham Islom Karimov qayta-qayta buyuk ma'naviyatimizni tiklash, milliy an'analarga qadriyatlarimiz asosi sifatida munosabatda bo'lish zaruratini qayd etadilar. 1997-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da «Ma'naviy-axloqiy tarbiya va ma'rifiy ishlar» alohida bo'lim sifatida tasdiqlan- di. Unda yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda xalqning boy milliy madaniy-tarixiy an'analoriga, urf-odat- lari hamda umumbashariy qadriyatlarga asoslangan samarali tashkiliy, pcdagogik shakl va vositalari ishlab chiqilib, amaliyotga tatbiq ctish zarurligi ta'kidlanadi. O'zbek xalq og'zaki poctik ijodini alohida fan sifatida o'qitilishi ana shu vazifani ijobiy hal qilishga ham samarali ta'sir ko'rsatadi.

«Tafakkiir» jurnalining 1998-yil 2-sonida Prezident Islom Karimovning jurnal bosh muharriri savollariga bergan javoblari e'lon qilindi. Avvaio aylish kcrakki, bu javoblarning butun mohiyatidan yurtboshimizning xalq va mamlakat kelajagini o'tmisli qadriyatlarisiz tasavur qil- masligi ko'rinib turibdi. Bugungi kunda amalga oshi- rilayotgan har bir tadbirda o'tmish madaniyatimiz, milliy an'analirimiz poydevor vazifasini o'tamoqda. Mazkur poy- devor savol-javobda ham o'zining yorqin ifodasini topgan- ligi bilan e'tiborni jalb qiladi.

Xususan, yurtboshimiz milliy g'oya, milliy mafkura masalasiga to'xtalar ekan, birinchi navbatda yana o'tmish haqida gapiradi: «• Milliy mafkura, avvalambor, o'zligimizni, muqaddas an'analarimizni anglash tuyg'ularini, xalqimizning ko'p asrlar davomida shakllangan ezgu orzularini, jamiyatimiz oldiga bugun qo'yilgan oliy maqsad va vazifalarni qamrab olishi shart»,' — deyiladi savol-javobning «Mafkura o'tmish va kelajak o'rtasidagi ko'prikdir» qismida. E'tibor bersak, bu o'rinda ham ma'lum darajada xalqimiz og'zaki ijodi yuzasidan fikr bildirilmoqda. Chunki xalq o'z avlodiga insoniyat tarixidagi eng ibratli fazilatlar meros bo'lishini orzu qilgan. «Alpomish», Go'ro'g'li turkumi dos- tonlarida shaxs g'ururi, vatanga muhabbat, elga xizmat qilish isiyagi yetakchi g'oya darajasida iigari suriladi. Bu asarlar- da vatanga xiyonat qilgandan ko'ra o'limni afzal ko'rgan Ravshan, butun harakatini parchalangan yurtni birlashtirish- ga bag'ishlagan Alpomish, o'z yurtini ichki va tashqi dush- mandan himoya qilgan Go'ro'g'li kabi el botirlari madh etiladi. Hech ikkilanmay aytish mumkinki, o'zbekning butun fazilati, falsafasi, dunyoqarashi, turli hayotiy vaziyatlarga munosabati uning maqollarida aks etgandir. Shuning uchun ham xalqimizning ilm-hunarga, oilaga, mehnatga, ahillikka nomardlikka, bo'lgan munosabatini bilish uchun uning maqollari bilan tanishish kifoyadir. Ulardan o'quvchi o'zbek uchun vatan, xalq, ona, ilm, g'urur naqadar muqaddas lushunchalar ekanligini anglab yetadi. Prezidentimiz Islom Karimov ham xalq maqollarining ta'sir kuchidan, hajm jihatdan kichik mazmunan serko'lam fazilatidan har bir chiqishlarida, savollarga javob berishda, maqola va kitoblarida unumli foydalanadi.

Yurtboshimiz nutqlarida va asarlarida «Vatanni sevmoq iymondandir», «milliy o'zlik», «xalq boshiga tushgan xavf», «mudhish voqealar oldida holva bo'lib qolish», «chalamul- ialar», «ishimiz bitsa — bo'lgani» kabi o'nlab hadis, maqol, matal, ibora va ko'proq jonli suhbatga xos so'zlarning qo'llanganligi fikrimiz dalilidir.

Xullas, xalq og'zaki ijodiga oid doston, crtak, qo'shiq, maqol va boshqa janrlarda ilgari surilgan g'oyalar asrlar davomida xalqning yosh farzandni tarbiyalash vositasi bo'lib kelgan. Bugungi kunda milliy mafkuramizni shakllantirish va rivojlantirishda o'zbek folklori namunalari munosib o'ringa egadir. Shuning uchun ham og'zaki ijodga xalq qadriyatlarining tarkibiy qismi sifatida munosabatda bo'lish muhim ahamiyat kasb etmoqcla.

Savol va topshiriqlar:

1. O'zbek xalq og'zaki ijodi nima uchun xalq qadriyatlarining tarkibiy qismi hisoblanadi?
2. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng xalq og'zaki ijodi va qadriyatlariga bo'lgan munosabat davlat niaqomi darajasi- ga ko'tarilgani haqida so'zlang.
3. O'zbekiston Prezidenti I. A. Karimovning milliy qadriyatlar haqida bildirgan fikrlarini aytib bering.
4. O'zbekiston Prezidenti I. A. Karimovning nutq va maqollalaridan xalq maqollarini toping, ularning Prezident muhohazalarini ifodalashdagi o'rnini izohlang.

Adabiyotlar:

1. Karimov I. A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., «O'zbekiston», 1998. 5-66-betlar.
2. Karimov I. A. Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq» nashriyot-matbaa konsemining Bosh tahririyati, 1997.
3. Karimov I. A. «Xetuk, cy3H» gazetasi, 1999, 9 noyabr, 1- sahifa.
4. Karimov I. A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni- millat qilishga xizmat etsin. «Tafakkur» jurnali Bosh muharririning savollariga javoblar. T., «O'zbekiston». 1998.

O'ZBEK XALQ OG'ZAKI IJODINING XUSUSIYATLARI

Inson dunyoda paydo bo'lganidan buyon o'zaro hamkorlikda yashashga, bir-biri bilan munosabatda bo'lishga intilgan. Chunki o'zaro liamkorlik uni turli tabiiy ofatlardan saqlagan, turmush qiyinchiliklarini bar- taraf qilish yo'llarini ko'rsatgan. Dunyodagi eng qadimiy kitoblardan biri «Avesto» hisoblanadi. Olimlarning aniqlashicha, ana shu qadimgi yozma yodgorliklarning yaratilishida ham bizning ajdodlarimiz ishtirok etganlar. Bu kitob ajdodlarimizning olamning paydo bo'lishi, yorng'lik va zulmatning o'zaro kurashlari bilan bogiiq tasavvurlari haqida hikoya qiladi. Axura-mazda (Xur- muz), Angra Manyu (Axriman) yaxshilik va yomonlik oiamiga boshchilik qiladilar. Badiiy adabiyotdagi minglab yillar davomida ijod qilingan obrazlarning dastlabki namunasi Xurmuz va Axrimanda mujassamlangan edi. Shubhasiz, xalqimiz og'zaki ijodidan keng o'rin olgan Alpomish, Go'ro'g'Mi kabi botirlar, Mnqbil toshotar, Ozodachehra kabi xalq vakillari ham asar qahramonla- riga aylanan ekanlar, qadim-qadim zamonlardagi badiiy ijod ta'siri o'z hukmini o'tkazgan.

Bugungi kunda O'zbekistonda zavq bilan o'qilayot- gan, maroq bilan aytilavotgan doston, ertak, qo'shiq, maqol, topishmoq, afsona va rivoyat, askiya va latifa, ioflar o'zbek xalq og'zaki ijodining janrlari hisoblanadi. Xalqimiz yaratgan ana shn ma'naviy boyliklarimiz butun o'zbek xalqi madaniy merosi, qadriyatlarining tarkibiy qismidir. TImda xalq og'zaki ijodi folklor atamasi bilan yuritiladi. Bu atamani 1846 yilda ingliz olimi Vilyam Toms taklif qilgan edi. Folklor deganda ma'lum millat- ga mansub, xalq tomonidan asrlar davomida yaratilgan san'at namunalari: so'zanalar, xalq kuylari, raqslar va boshqalar tushuniladi.

Ammo folklorning alohida sohasi bilan shug'ullanuvchi mutaxassis esa ko'pincha folklor dcganda o'zi o'rganuvchi sohani nazarda tutadi. Jumladan, tasviriy san'atni o'rganadigan olim folklor dcganda, naqsh san'atini nazarda lutadi. Xoreograf esa xalq raqsini, musiqashunos xalq kuy- larini, folklorshunos esa xalq og'zaki ijodini nazarda tutib ish olib boradi.

Ma'lumki, o'rta umumta'lim maktablarida adabiyotning ikki asosiy turga bo'linishi o'rganilgan. Ularning birinchisi- ni ilmiy, ikkinchisini badiiy adabiyot deb ataydilar. Badiiy adabiyot o'z navbatida ikki yirik turga bo'linadi: xalq og'zaki adabiyoti (folklor), yozma adabiyot (individual ijod). Xalq og'zaki ijodi deb atalgan adabiyot yozma adabiyotdan bir ncha xususiyatlar bilan farqlanadi. Bu xususiyatlar quyidagilardan iborat:

- a) an'anaviylik;
- b) og'zakilik va improvizatorlik;
- c) jamoalik va ommaviylik;
- d) variantlilik va versiyalik;
- e) anonimlik.

An'anaviylik. An'ana deganda, uzoq vaqt davomida xalq tajribasidan o'tib odat tusiga kirgan tadbir yoki amal tushuniladi. Xalq og'zaki ijodidagi an'anaviylik bir necha ko'ri- nishlarda namoyon bo'ladi.

Jumladan:

- a) folklor asarlarining og'zaki tarzda yaratilishida (bu haqda og'zakilik yuzasidan fikr yuritilganda ma'lumot beri- ladi);
- b) og'zaki ijod asarlarining matnida;
- d) mazkur asarlarning ijrosida.

Xalq yaratgan asarlarning matni janrlarga ko'ra uzoq muddat davomida doimiy ravishda takrorlanib turadigan qismlarga ega. Ertaklarning boshlanishi, yakunlanishi, xalq dostonlaridagi qahramonlaming ot egarlashi, poygada qat- nashishi, dushman bilan jang olib borishi kabi lavhalari asardan asarga ijrochining ixtiyori va mahoratiga ko'ra ko'chib o'taveradi. Undan tashqari, doston va ertaklarda ko'pincha takrorlanib turadigan farzandsizlik, farzandga ega

bo'lish, shartning buzilishi, safarga chiqish, turli to'siqlarni bosib o'tish, to'y kabi voqealar ham an'anaviylikka xosdir. Agar biz xalqimiz yaratgan og'zaki ijod asarlari bilan yaxshiroq tanishsak, crtakdagi suluv qiz yuzining o'n to'rt kunlik ovga o'xshatilganligini, jahli chiqqan qahramonimiz mo'ylovida qirov paydo bo'lganligini, yoki shu qahramon bir oyog'ini daryoning o'ng qirg'og'iga, ikkinchi oyog'ini chap qirg'og'iga qo'yib, narsalarni u qirg'oqdan bu qirg'oqqa o'tkazayotganini bilamiz. Ma'lum bo'ladiki, og'zaki ijodiyotimizdagi asarlarda o'xshatish, sifatlash, mubolag'a kabi tasvir vositalarida ham an'anaviylik namo- yon bo'lar ekan. Shuningdek, biz folklorida ajdar, dev, yal- mog'iz kampir, pari, uchar ot, uchar gilam, sehrli pat kabi obrazlarga duch kelamiz. Bu o'rinda ham an'anaviylik ma'lum darajada o'z ta'sirini o'tkazganligiga guvoh bo'lamiz. Shunday qilib, og'zaki ijod asarlari matnidagi an'anaviylik deganda, an'anaviy parchalar, tasvir vositalari, obraz yaratish kabi bir necha jihatlar nazarda tutiladi.

Xalq og'zaki ijodi namunalarini ijro etishda ham an'anaviylik mavjuddir. Awalo aytish kerakki, O'zbe- kistonda xalq dostonlarini ijro etish an'anasi uch ko'ri- nishga egadir. Ularni Samarqand, Xorazm, Farg'ona dos- tonchilik an'analari deb ataydilar. Samarqand doston- chiligidagi baxshi dostonni yakka holda do'mbira jo'rligida ichki ovozdagi aytadi. Xorazmda esa doston tor, doira, dutor, garmon jo'rligida ochiq ovozdagi aytiladi. Ko'rinib turibdiki, o'zbek xalq og'zaki ijodining salmoqli qismini tashkil etuv- chi dostonlar ijrosi uzoq muddat davomida o'ziga xos an'anada shakllangan. Shuningdek, uzoq o'tgan zamonlar- da xalq topishmoqlari ko'pincha qish kechalarida, qiziq- qiziq shartlar (qo'shiq aytib berish, raqsga tushish, hatto, qor kurash) bilan aytilgan. Qo'qon, Namangan, Xorazm va boshqa viloyatlardagi maxsus tayyorgarlik ko'rgan odamlar ertakni aytishdan avval atrofiga suv, isiriq, non, tuz, supur- gi va boshqa shunga o'xshash narsalarni hozirlar, ertak ijrosi jarayonida ulardan foydalanar edilar. Askiya ulfat yig- itlarning gap-gashtaklarida, o'zaro yig'ilib osh-palov qilish paytlarida aytilgan. Ammo ko'pincha bu janr asarlari an'anaviy sunnat to'ylarida, hofizlar dam olayorgan paytda, tarafma-taraf bo'lgan holda ijro etilgan. Marosim qo'shiqlari ham to'yalarda, sayillarda maxsus tayyorgarlik ko'rilgan holda ijro etilgan. Bolalar folkloriga oid asarlar ijrosidagi an'anani bugungi kunda ham bog'larda, mak- tablarning hovlisida yoki ko'rik-tanlovlarda kuzatish mumkin.

Ma'lum bo'ladiki, xalqimiz og'zaki ijodidagi an'anaviy- lik asarlarning matniga, yaratilishi usuliga, ijrosiga singib ketgan xususiyat hisoblanar ekan.

Og'zakilik. Xalq ijodidagi so'z san'atiga oid asarlaryozuv madaniyati kashf qilinmasdan old in ham yaratilgan, ijro etil- gan. Og'zaki ijoddagi topishmoqlardan tortib maqol- largacha, dostonlardan qo'shiqlargacha og'zaki tarzda ayti- ladi. Har bir ijrochi o'zi aytayotgan ijod namunasiga hayot tajribasini, dunyoqarashini, yonveridagi yurtdoshlari bilan bo'lgan munosabatini singdirib ijro etgan. Yaqin kun- largacha og'zaki ijod namunalari avloddan avlodga mcros bo'lib o'tar ekan, folklor namunasi sayqal topib boradi degan tushuncha mavjud edi. Aslini olganda, og'zaki ijod asarining badiiy jihatdan mukammallashuvi yoki zaiflanishi ijrochining mahoratiga bog'liqlidir. Agar asarni yaxshi ustoz ko'rgan, badiiy ijod qilish iste'dodiga ega bo'lgan shaxs ijro ctsa, asar badiiy jihatdan sayqal topadi. Aks holda, asarning go'zalligiga zarar yetishi ham mumkin. Ijrodagi og'zakilik ijobiy va salbiy xususiyatga ega bo'ladi. Xususan, og'zakilik folklor asarining keng tarqalishiga, xalq orasida ommalashu- viga bosh sabablardan bo'lgan omildir. Bu — og'zakilikning ijobiy jihati. Ammo, shu bilan birga, og'zaki ijod asari o'tmish zamonlarda yozma tarzda saqlab qolinmaganligi uchun mohir ijrochining vafot etishi asarning ham yo'q bo'lib ketishiga olib kelgan. Xalq dostonlari va ertaklarini o'qir ekanmiz, faraz yo'li bilan ularnig naqadar mukammal va go'zal nusxalari mavjud bo'lganini payqaymiz. Ammo asarlarning og'zaki tarzda ijro etilishi bugungi kunda u nus- xalarning yo'qolib ketishiga olib kelgan.

Improvizatorlik bevosita og'zakilik xususiyati bilan bog'liqdir. Bu atama badihago'ylik ma'nosini bildiradi. Baxshi doston ijro etar ekan, asarga tinglovchilarni qi- ziqtirish uchun yo'l-yo'lakay o'zgarishlar kiritadi. Bunday o'zgarishlarni qo'shiq, ertak, askiya, latifa kabi janiar ijrosida ham kuzatish mumkin. Jumladan, hamma taniydi- gan tinglovchilarning nomini, mahalliy hududda ro'y bergan o'ta qiziqarli voqealarni yoki mamlakat miqyosida- gi ijodiy yoki salbiy hodisalarni eslab o'tish ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, to'ylarda ijro etiladigan askiyalarni improvizatsiyasiz tasavvur qilish mumkin emas, chunki og'zakilik bilan bog'liq bu xususiyat har bir asar ijrosini jonlantiradi, qiziqish darajasini oshiradi, unga alohida fayz bag'ishlaydi. Ba'zan ilhoini keiib turgan baxshii linglovchilarning qo'llab-quvatlashi oqibatida o'zi bilgan an'analarga suyangan holda tomomila boshqa mazmundagi yangi asarni yaratib yuborishi ham mumkin bo'ladi.

Jamoalik. Jamoalik dcganda biron ish — harakatning ma'lum bir guruh odamlar ishlikrovida birgalikda amalga oshirish nazarda tutiladi. Jamoa bo'lib imorat qurish mumkin, paxta terish yoki yer chopish, hosil yig'ishtirish mumkin bo'ladi. Ammo biron asarni jamoa bo'lib yaratish nisbiy tushunchaga egadir, chunki doston, ertak, qo'shiq kabi badiiy asar namunalarini misrama-misra, jumlama- jumla yaratish amaliy jihatdan mumkin emas. To'g'ri, folklorshunoslik tarixida ba'zan qo'shiq janriga oid badiiy asarni bir guruh odamlar aynan jamoa bo'lib yaratgan hollar bo'Igan, bunda qo'shiq misralari har biri kelishgan holda bitta-bitta guruh vakili orqali aytilgan va oxir pirovard qo'shiq vujudga kelgan. Ammo ban bir bu asar badiiy jihatdan talabga javob bermagani tufayli omnia e'tiboridan chct- da qolib ketgan. Binobarin, xalq og'zaki ijodiga oid boshqa janr namunalarining yaratilishida ham jamoaning ishtiroki- ni yuqorida qayd qilganimizdek, hosil yig'ish, imorat qurish kabi mehnat ko'rinishlari bilan tenglashtirib boimaydi. Xalq og'zaki ijodi asarlari qaysi janrga mansub bo'lishidan qat'i nazar uni badiiy ijod qilish iqtidoriga ega bo'Igan yakka shaxs yaratadi. Yaratilgan asar omnia tomonidan ma'qullangan taqdirda, boshqa ijodkor xalq vakillari tomonidan qo'llab-quvatlanadi va ularga asta-sekinlik 'oilan ijodiy o'zgarishlar kiritiladi. Yaratilgan asar og'zaki shaklda vujudga kelgani tufayli turli o'zgarishga dueli kelishi rasmiylashtirilmaydi, ya'ni ijod namunasining qaysi qismi kim tomonidan yaratilgani aynan qaysi o'rinlarga kim o'zgarishlar kiritgani qayd etilmaydi. Natijada, ma'lum muddat o'tgandan so'ng, asarning dastlabki nusxasi juz'iy yoki muhim yangiliklarga ega bo'la boshlaydi. Shunday qilib, mazkur ijod namunasini birinchi yaratgan ijodkor o'z- o'zidan mualliflik da'vosini qilolmaydi. Xalq og'zaki ijodi asarlarini to'plash uchun chiqilgan ekspeditsiyalardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, xalq orasida yashab og'zaki ijod xazinasiga o'zining iste'dodi bilan hissa qo'shgan ko'pchilik yurtdoshlarimiz mazkur asarlarga muallif yoki muallifdosh bo'lishni tabiatan xohlamaydilar ham. Bunday odamlar o'z ijodlarini xalqqa bag'ishlagan bo'ladilar. Har qanday tama- girlik ular uchun yotdir. Ko'p yillik tajribalar shuni ko'rsa- tadiki, bunday odamlar o'zlari yaratgan namunalarni boshqa yurtdoshlari tomonidan ijro ctilganini bilib, olam- olam bahra oladilar. Biz, o'zbeklar, millatdoshlarimiz o'rtasida ana shunday oliyhimmat odamlar borligidan faxr- lanmog'imiz lozim. Shunday qilib, bugungi kunda hech qanday moddiv qimmat bilan baholab bo'lmaydigan og'zaki ijod xazinasini yuqorida aytganimizdek, olijanob va o'z xalqi uchun beminnat xizmat qiladigan ajdodlarimiz tomonidan jamoa bo'lib yaratilgandir.

Xalq og'zaki ijodi asarlari sayqal topishida, ko'pincha yangi namunalar bilan to'lib borishida oddiy tinglovchilar jamoasining bilvosita ishtirok etishini ham aytib o'tish foy- dadan xoli emas. Biz ertakchi, qo'shiqchi, doston aytuvchi baxshi, askiyachi va boshqa janr ijrochilarining tabiatan nozik hissiyotga beriluvchi odam boiishlarini unut- masligimiz lozim.

Asarni ijro ctish paytida tinglovchilar eshitayotgan san'at namunasiga nihoyatda qiziqish bilan munosabatda bo'lsalar, ijrochi o'zi aytayotgan asarga yo'l-yo'lakay yangi obrazlarni, yangi lavhalarni kiritib yuboradi. Bunday chtirosli damlarda yangi asar namunasining rejasi tuziladi.

Natijada, oddiy tinglovchi bo'lib o'tirgan xalq o'zi bilma- gan holda yangi asarning paydo bo'lishiga yoki juda boimaganda, avaldan an'anaviy tarzda aytib kelingan asarga muhim o'zgarishlar kiritilishiga hissa qo'shadi. Shunday qilib, xalq og'zaki ijodining paydo bo'lishi, shakl- lanishi va rivojlanishida umumxalq vakillari ijodkor yoki chtirosli tinglovchi sifatida jamoa bo'lib ishtirok etadilar. Demak, xalq og'zaki ijodidagi jamoalik xususiyati dcganda, asar yaratilishida jamoaning ishtirokini aynan, sodda tarzda emas nisbiy tushunmog'imiz ma'qul bo'ladi.

Variantlilik va versiyalilik. Bir asarning syujet va kom- pozitsiyasida muhim o'zgarishlar bilan bir necha nusxalarga ega bo'lishi xalq og'zaki ijodidagi variantlilik xususiyatini hosil qiladi. Avvalgi mavzularni bayon qilishda biz og'zaki ijod namunasiga ijrochi o'z dunyoqarashini, ijod usulini, kasb-kori xususiyatlarini singdirishi haqida ma'lumot bergan edik. Bir asararni yoshi, yashash sharoiti, kasbi, tabi- ati, fe'l-atvori turlicha bo'lgan odam ijro qilganida, sliub-

1 LB 1000111111
MHB. № 328875

hasiz, ijro etilayotgan asarda muhim, noinuhim o'zgarish- lar bo'ladi. Jumladan, bir ijrochi qahramonlik voqealarini mukammalroq aytadi. Ikkinchi ijrochi ishq-muhabbat, sev- gi lavhalarni ehtiros bilan ta'sirli qilib aytadi. Shuning ta'sirida bir asardagi qahramonlik, jasorat-mardlik bilan bog'liq qismlar mukammallik kasb ctadi. Boshqa ijrochida esa aynan shu qismlar qisqaradi, ammo ishq-muhabbat lavhalari atroflicha, tafsilotlar bilan bayon etiladi. Folklorshunoslar mashhur «Alpomish» dostonining o'ttiz- dan ortiq variantlari borligini qayd etganlar. Qo'shimcha ravishda aytish mumkinki, ba'zan bir ijrochining o'zi kayfiyatining haddan tashqari yaxshiligi yoki o'ta yomonli- gi oqibatida ham yangi variantni vujudga keltirib qo'yishi mumkin. «Alpomish» dostonini Fozil Yo'ldosh o'g'li, Ergash Jumanbulbul o'g'li, Po'lkan Jonmurod o'g'li va boshqa o'nlab baxshi-shoirilar ijro etganlar. Har bir ijroda baxshining bayon usuli, fe'li, hayot tajribasi o'z izini qoldirgan. Shuning uchun «Alpomish» dostonining Fozil Yo'ldosh o'g'li varianti, «Alpomish» dostonining Ergash Jumanbulbul o'g'li varianti degan tushunchalar vujudga kelgan.

Yozma adabiyotda ham variant tushunchasi bor, ammo yozma adabiyotdagi variantlilik juda tor ma'noni anglatadi. Xususan, agar «Alpomish», «Go'ro'g'li» dostonlarining xalq orasida yashayotgan o'nlab variantlari mavjud bo'lsa, yozma adabiyotda bir yozuvchi bir asarni bir yoki ikki nusxadagina yozgani ma'lum. Chunki yakka ijodkorning o'zi yozgan asariga muhim o'zgarishlar kiritib yangi bir nusxada paydo qilishi imkoniyat jihatdan chegaralan- gandir. Shuning uchun adabiyotshunoslikda Said Ahmad- ning «Ufq» romani «Sharq yulduzi» jurnali variantida va kitob variantida nashrdan chiqqani qayd etilgan yoki marhum yozuvchi Yoqubjon Yakvalxo'jayevning «Qaytar dunyo» romanining «Yoshlik» jurnali varianti va kitob varianti borligi ma'lum.

Ko'rinib turibdiki, xalq og'zaki ijodidagi variantlilik bilan yozma ijoddagi variantlilik ma'no jihatdan farq qil- masa ham amaliy jihatdan katta farqqa ega.

Versiyalik og'zaki ijodda variantlilikdan kengroq tushuncha hisoblanadi. Agar variantlilikda obrazlar tavsifi, voqealar tizimi, bayon usuli boshqacharoq ko'rinishga ega bo'lsa, versiyada asarlarning nomi ham, voqealarning rivo- ji ham keskin farqlanacli. Jumladan, folklorshunoslikda «Alpomish» dostonining to'rtta versiyasi qayd etilgan bo'lib, ular: qo'ng'iro't, o'g'iz, qipchoq, oltoy versiyalari nomi bilan yuritiladi. Bu versiyalar faqat ayrim umumiy voqealar bayoni bilangina «Alpomish» dostonini eslatadi, xolos. Shuningdek, «Tohir va Zuhra» dostonining qozoq xalqida «Qo'zi Ko'rpeh va Bayan Suluv» versiyasi mavjud.

Anonimlik. Anonimlik deganda, asar yaratuvchisi nomining noma'lum ekanligi nazarda tutiladi. Biz og'zakilik haqida fikr yuritganimizda, ko'pchilik yurtdoshlarimiz og'zaki ijod namunalari yaratishlarida o'z nomlarining yashirin qolishini ma'qul ko'rishlarini aytib o'tdik. Bu yurtdoshlarimiz o'z ijodlarini xalq og'zaki ijodi an'anasida yaratganliklari uchun ham (an'anaviylikning matnda namoyon bo'lishi haqidagi fikrlarga qarang) o'z ismlarini baralla aytishga iymangan bo'lishlari mumkin. Ammo yozma ijod namunasi muallifining nomi yo'qolganligi bilan og'zaki ijoddagi anonimlikning farqi bor. Bunday vaziyatda masalani mavjud asarning yaratilishi an'anasiga qarab belgilash mumkin. Agar asar og'zaki ijod an'anasi bilan yaratilgan bo'lsa, anonimlik oddiy holat hisoblanadi. Agar asar yozma ijod an'anasida yaratilgan bo'lsa, tasodif hisoblanadi. Masalan, «Farhod va Shirin», «Gul va Navro'z» kabi dostonlarini yozgan shoirlar nomi ma'lum bo'lmasa ham an'anaviylik jihatdan ulami og'zaki ijod namunasi gacha mansub deb bilish to'g'ri bo'lmaydi.

Shunday qilib, anonimlik xalq og'zaki ijodida xalq vakillarining o'z xalqiga xolis, beminnat xizmat qilishi namunasi sifatida qadrlanadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Xalqimiz og'zaki ijodining qanday xususiyatlari bor?
2. An'anaviylik xalq og'zaki ijodi asarlarini ijro etishda va matnda qay yo'sinda namoyon bo'ladi?
3. Og'zakilik haqida so'zlang.
4. Xalq og'zaki ijodidagi jamoalik tushunchasiga izoh bering.

Adabiyotlar:

1. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi», 1990, 4—14-betlar.

ENG QADIMGI XALQ OG'ZAKI IJODI NAMUNALARI, MIFLAR

Faraz qilaylik, siz yaqin kishingiz bilan biron joyda uchrashishga kelishgansiz. Ammo kutgan odamingiz vaqti- da oldingizga kelmadi. Shundan keyin xayolingizni har xil shubhalar egallaydi. Avvalo, tez orada kelib qolar, dcysiz. Bir oz o'tgach, kelishilgan joyda anglashilmovchilik bo'ldimikan, deb o'ylaysiz. Vaqt yana o'tavergach, taxminiy sabablar soni ham ko'payaveradi. Oxiri fikringiz- dan ko'ngilsiz voqealar tizimi o'ta boshlaydi. Xullas, uchrashuvga yetib kelmagan kimsaning kcchga qolish sababini bilmaguningizgacha tinchimaysiz.

Qadim-qadim zamonlarda yashagan ajdodlarimizga dunyoda ro'y bcayotgan voqea-hodisalar ham ana shunday tinchlik bermagan. *Masalan*, o'la qattiq yer silkinishi sodir bo'lsa, yer o'rtasida magma deb atalmish cho'g' borligini, uning harakatga kclish oqibatida yer qimirlashlari bo'lishi- ni ilmiy asoslay olmagan bechora odamlar yerimizni ho'kiz shoxida ko'tarib turgan bo'lsa kerak, ho'kiz charchaganida shoxlarini qimirlatib, dam olsa kerak, oqibatda yer qimir- laydi, deb faraz qilganlar. Chunki bular u paytlarda hatto yerning dumaloq ekanini ham bilishmas edi. Bunday faraziy mulohazalar shunday ko'p bo'lgan-ki, o'tmishdagi odamlar ularga javob topishga ham ulgurmaganlar. Ammo fikr yuritish, taxminiy sabablar topish xususiyatlari hozirgi dunyo kishisida ham ajdodlar dunyo qarashiga yaqin holda saqlanib qolgan, deyish mumkin.

Inson hamisha har bir hodisadan o'ziga manfaatli jihat- larini topishga urinadi. Xayolan bu manfaatlarni asoslashga sabablar axtaradi. Zamonlar o'tgani sari turmush tajribasi mazkur

hodisalarni turlarga bo'lish, ulardan foydali va zararlilarni ajratish imkonini beradi. Oqibatda xalq tasawurida bunday bo'lsa yaxshi, bunday bo'lsa, yomon degan tushunchalar paydo bo'ladi. *Masalan*, safarga chiqqan odam yo'lda oq tuyasi bor kar- vonni uchratsa, uning maqsadi amalga oshgan bo'lishi mumkin. Yo'lovchi uzoqdan bo'rini ko'rib qolsa, uning hayotida ijobiy o'zgarish ro'y bergandir. Tulkini uchratsa, aksincha bo'lgandir. Tushida bashang kiyinib, egarlangan oq otda chavandozlik qilgan yigitning ishlari yurushib ketgandir. Xonadoniga qaldirg'och in qo'ygan oila tez orada oyoqqa lurib, mushkullari osonlashgandir. Aksincha, biron sabab bilan qaldirg'och inini buzgan xonadon tushkunlikka uchra- gandir. Ukki sayragan hovli xonavayron bo'lgandir. Bu mi- sollarning har biri o'nlab, yuzlab marta tajribada sinalgan. Ularning izohini har kim harxil sharhlagan. Ayrimlari o'sha kutilgan natijani bermagan hamdir. Lekin xalq ongida yillar o'tgani sari o'ziga xos hukmlar paydo bo'lib borgan. Bu liukmlar son jihatidan ko'payib urf-odatlariga, rasm-rusum- larga asos: suvga tupurma, qaldirg'och inini buzma, qarq'ishga qoladigan ish qilma, birovga tamasiz yaxshilik qil, hatto bir sochiqqa bir paytda ikki kishi qo'l artmasin, yoki shaftolini bo'lib yeb bo'lmaydi, kabi tushunchalar ana shun- day hodisalarning ro'y berishi natijasida asrlar davomida o'zbecklar ongida shakllanib kelgan.

Xalqimizning tabiati shu darajada nozik bo'lganki, lining tasavvurida raqamlar, ranglar ham yangi-yangi mulo- hazalar hosil qilgan. Akademik shoir G'afur Gulom Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonini to'liq sharh bilan nashrga tayyorlashda Xoqon farzandli bo'lgan kuni mamlakatidagi hamma devorlarni qora rangli ipak matolar bilan bezash buyrug'ini berganini aytadi.

Tabiiyki, nima uchun podsho farzand ko'rgan kuni butun yurtini qora harir libosda ko'rishni xohlagan, degan savol tug'iladi. Gap shundaki, Navoiy yashagan paytda qora rang buyuklik, ulug'lik ramzi hisoblangan. Bu tushun- cha hozir ham ayrim viloyatlarda saqlangan. O'zbeklarda Qoravoy, Qorajon, Qora botir, Qoraxon degan ismlarning qo'yilishi ham bu fikrni dalillaydi. Shuningdek, malla — yetuklik, oq-poklik, tozalik, yashil—yoshlik kabi ma'no- larni anglatgan.

Yuqorida aytilgan fikrlarning hammasi jamlangan holda mifik dunyoqarash belgilari hisoblanadi. Bu belgilarning shakllanish davri, paydo bo'lish muddati shu qadar qadimiyki, ularni yillar, o'n yillar, yuz yillar bilan emas, balki ming yillar bilan o'lchash mumkindir. Uzoq qadim zamonlarda odamlarni hayratga soladigan savollar juda ko'p bo'lgan. Xususan, inson va tabiat qanday paydo bo'ldi, tabiatdagi o'zgarishlar nimalar oqibatida ro'y beradi, nima uchun yomg'ir yog'adi, yer qimirlaydi kabi muammolar ajdodlarimizni o'yilashga, o'zlaricha izohlar topishga majbur qilgan. Bu paytlarda ham hali yozuvlar, quyosh, yer, osmon tushunchalari haqidagi ilmiy sharhlar bo'lmagan. Natijada, o'tmish ajdodlarimiz butun dunyoni qandaydir ilohiy kuchlar yaratgan bo'lishi mumkinligini o'ylab topadilar. Ularning tasavvurlarida bu ilohiy kuchlar asosan ikki toifaga bo'lingan edi. Birinchi toifani odamlarga yordam beradigan xudolar, ikkinchi toifani zarar keltiruvchi xudolar deb tasavur qilganlar. Shunday qilib, dunyoning, insoniyatning, tabiatning, odamlarning paydo bo'lishi haqidagi eng qadimgi sodda hikoyalarni miflar deb atash qabul qilingan. Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'otit turk» asarida «sav» so'zining ma'nosini beradi. Olimlarning ta'kidlashicha, bu so'z ota-bobolarimizning aytgan birinchi gaplaridan iboratdir. «Savlashmoq» esa ota- lar so'zini eslab suhbatlashishni anglatadi. Ma'lum bo'ladi- ki, «sav» so'zini ham mif ma'nosiga yaqinligi bor. Shuningdek, o'tgan asrlarda yaratilgan ilmiy adabiyotlarda arab tilidan kirib kelgan asotir so'zini ham eslash mumkin. Chunki bu so'z ham o'z ma'nosi jihatidan mif atamasiga yaqin turadi. Ammo hozirgi zamondagi ilmiy adabiyotlarda va folklorshunoslikka oid tadqiqotlarda mif so'zini qo'llash qabul qilingan. Shuning uchun «sav» (turkiy), «asotir» (arab), so'zlari o'rnida «mif»ni qo'llash maqsadga mu- vofiqdir. O'zbek ensiklopediyasida «mif» yunoncha «mif- hos»dan olingan bo'lib rivoyat, afsona tushunchalarini anglatishi qayd etiladi Ayni paytda «mif... — koinot va ha- yotning paydo bo'lishi, tabiat hodisalari, xudolar va afso- naviy

qahramonlar haqida ibtidoiy zamon kishilari tushun- chalarining badiiy ifodasi» — deb belgilab qo'yilgan. Shunday qilib, mif deganda, eng qadimgi afsona, rivoyat, hikoyalarni tushunish mumkin. O'rta Osiyoda yashaydigan xalqlar- ning o'tmish hayoti bilan bog'liq miflarni dastlabki namu- nalari «Avesto» kitobida uchraydi. Bu kitobda yaxshilik va yomonlik kuchlari Mitra, Anaxita, Kavumars, Yirna (Jam- shid), Gershasp (Elikbek) timsollarida namoyon bo'lgan.

Mitra. Odamlar tasavurida nur taratuvchi, insoniyatga yaxshilik keltiruvchi xudo sifatida paydo bo'lgan Mitrani hech qanday yovuz kuch yenga olmas edi, chunki u qilich kesmaydigan, nayza o'tmaydigan, suvda cho'kmaydigan, hatto o'tda yonmaydigan fazilatlariga ham ega edi. Shuning uchun urushga o'tlanishda, ovga chiqishda, dehqonchilik va chorvachilikda odamlar Mitrani o'z qatorlarida turgan kuch-quvvat sifatida his qilishga odatlanishadi. Nisbatan keyin paydo bo'lgan va turkiy xalqlar o'rtasida ko'p shuhrat ((/),ongan «O'g'uznoma», «Kitobi Dadam Qo'rqut»larda ham o'tmish ota-bobolarimiz o'zlariga homiy, mehnat luayonlariga yordam beruvchi tayanch qahramonlarni iiiMiwur qilganlar. Mifni o'rganuvchi fan mifologiya deb nialadi. Mifologiyada 3 ta asosiy tushuncha muhim hisoblanadi.

1. Totem.
2. Fetish.
3. Anima.

Totem — deganda, biz dunyodagi turli xalqlar hozirgi liaytgacha o'zlariga homiy deb bilgan hayvonlarni tushu- namiz. Jumladan, burgut, sher, yo'lbars, bo'ri, ilon (ajdar), liumo kabi hayvonlar va qushlar ko'p xalqlarda alohida i zozlanadi. O'zbek xalqi hozirgi paytda ham yo'lbars, ilon, bo'ri, ayiq, tuya, ot, qo'y, qaldirg'och, burgut, baliq kabi qushlar va hayvonlarga hamisha hurmat bilan qaraydilar. I llarning yashash joylarini sababsiz buzish, o'zlarini biron rhtiyoj sezilmagan paytda bezovta qilish, o'ldirish gunoh hisoblangan. Ayni paytda, safardagi odamning bo'rini, burgutni, oq tuyani uchratishi yaxshilik belgisi hisoblangan. Ilatto bu mavjudotiarni tushda ko'rishni ham yaxshilikka yo'yanlar. Ma'lum bo'ladiki, totemizm belgisi o'zbek \alqining maishiy hayotida shu paytgacha o'z ta'siriga ega. Shunday qilib, yer kurrasining turli hududlarida yashaydi- I'an xalqlar tabiiy sharoitlarga qarab, turli narsa, hayvon va qushlarni o'zlariga homiy deb bilganlar: hatto, hozir ham bayroqlariga, gerblariga ularning tasvirini ramz sifatida ki- ritganlar. O'zbekiston Respublikasi bayrog'ida oy va yulduzlar, gerbida humo ana shunday timsol sifatida muhrlanib qolganligini eslang.

Qashqadaryo viloyatida tug'ilgan farzand hayotdan ko'z yumaversa, oila boshlig'i — ota toqqa chiqib bo'ri ovlagan. Bo'rini o'ldirib, uning lunjini kesib yangi tug'ilgan chaqalo- qni o'tqazishgan, terisini beshikning tagiga solishgan, tish- lari va tirnog'ini beshikka o'yinchoq qilib osib qo'yishgan. Bu bilan yangi tug'ilgan go'dakka bo'rining homiylik qilishi belgilangan. Endi bo'ri uni turli ins-jinslardan hamisha asraguvchi homiyga aylangan. Bolaga esa Bo'riboy, Gurkiboy, Bo'ritosh, Bo'rixon deb ism qo'yishgan. Buni qarang-ki, aynan ana shu farzand keyinchalik uzoq umr ko'rgan. Bu hollarning qanchalik hayot haqiqatiga mos kel- ishini hozirgi zamon ilmi ham izohlay olmaydi.

Fetish — insonlar tomonidan alohida c'tibor bilan qa- raladigan narsa, predmetlar tushunchasini anglatadi. Xususan, turkiy xalqlarda quyosh, oy, yer, ayrim yulduzlar, suv, tuproq, yoy, qilich, qalam kabilarga asrlar davomida alohida hurmat bildirilgan. *Masalan*, yigit kishining pichoq yo'qotishi, yoyining sinishi yomonlik belgisi bo'lib kelgan, ayni paytda tuproq, suv bilan doimiy ravishda yaqin bo'lish baxt hisoblangan.

O'zbeklar hamisha fetish tushunchasiga juda mas'uli- yatli munosabatda bo'lganlar. «Suvga tupurma», «do'pping- ni yo'qotma» kabi tushunchalar fikrimizga dalil bo'la oladi. Odatda fetish ma'no jihatdan totemdan ancha keng tasavur qilinadi. Chunki, har bir rang, har bir narsa, pred- met, tush va hokazolar xalqimiz tarixida alohida o'ringa ega bo'lgan.

Mifik dunyoqarash belgilari bolalarga ism qo'yishda ham o'z ta'sirini saqlab qolgan. Albatta, oilada farzand tug'ilgani zahoti unga ism qo'yish odati yaxshi tashvishga aylangan. Oila a'zolari o'z farzandlariga hamisha eng mazmunli, eng go'zal, eng ta'sirchan ism qo'yishni xohlaganlar.

Oilada ism qo'yish alohida an'ana hisoblangan. Odatda ismni piri-badavlat, uvali-juvali, xalq-orasida katta obro'ga ega bo'lgan qariya qo'ygan. Fozil Yoidosh o'g'idan yozib olingan <AlpOmish> dostonida Boybo'ri va Boysari farzandlariga ism qo'yish lavhasini eslaylik: «Bir vaqt shunda biylar qarasa, uzoqdan bir qalandar ko'rinib kelaberd. Biylarning esiga (tushdi): Ravzada «Qalandar bo'lib borib, o'zim otini qo'yib kelaman», — degan ovozni eshitgan edi. Shunday qarasa, yaxshi nurl bir qalandar mast bo'lib, qalandarday bo'lib, shul majlisga qarab kela berdi. Xaloyiqlar ham ko'rdi: Tarzi gul yuzli, shirin so'zli, bir siyosatli kishi qalandar bo'lib kelayotir, o'zga kishilarga bu qalandarning holi- ahvoli ma'lum emas, Ravzadagi so'zlagan ovozni eshitgani sababli Shohimardon pirim shul kishi bo'lmasa, — deb biylar o'rnidan turib, oldiga peshvoz chiqib, salom berib zi- yorat qilib, majlisxonaga boshlab olib keldi. Shunda farzandlarning uehovini olib kelib, Shohimardon pirining etagiga soldi. Shohimardon piri BoyboTining o'g'lini otini Hakimbek qo'ydi, o'ng kiftiga besh qo'lini urdi. Besh qo'lining o'rni dog' bo'lib, besh panjaning o'mi bilinib qoldi. Qizining otini Qaldirg'ochoyim qo'ydi. Boysarining qizini otini Oybachin qo'ydi». Xalqimizda Hasan; Fotima va Zuhra; Arofat, Ortiq, Mashrab, Tojixon. Tojiboy; Navro'z kabi farzandlar o'z ismi bilan tug'ilishi haqida mulohazalar bor. Ayni choqda Muhammad, Abu Ali, Ulug'bek, Alisher kabi ismlar bolaga og'irlik qilishi, bunday ismli bolalar o'zlariga nihoyatda chtiyot bo'lishlari lozimli- gi ham turli yo'llar bilan ta'kidlanadi. Har holda ko'pincha liar bir inson yillar o'tishi bilan o'z ismiga inos tabiatga ega boiishni hayot tajribasi ham tasdiqlaydi. Sluining uchun ism shaxs haqida dastlabki ma'lumot bcruvchi belgi sifatida o'z bahosini olgan.

Aninia — inson tomonidan totem va fetisliga ishonch bilan qarash ma'nosini anglatadi. Tushga ishonish oddiy hayotda ro'y berayotgan voqealardan kelajak haqida tasavvur hosil qilishga urinish odatlari animizm ta'siri bilan bog'liqdir. To'g'ri, aksari paytlarda odamlar irimlarni xush ko'rmaydilar, lckin tarixiy jihatdan shakllangan urf-odat- larimiz, rasm-rusumlarimizda totemizm, fetishizm, animizm belgilari aniq sezilib turadi. Bunday voqea-hodi- salarga bo'lgan munosabat badiiy adabiyotimizda ham o'z ifodasini topgan. G'. G'ulomning «Shum bola» qissasidagi o'clioq oldida ro'y bergan hodisani, O'lmas Umarbekov, O'tkir Hoshimov asarlaridagi ayrim lavhalarini eslasak kifoyadir.

Hayot taraqqiyoti asta-sekin miflarda o'z aksini topgan voqea va hodisalarni ilmiy jihatdan izohlash holatlarini kuchaytirdi. Jumladan, yil davomida fasllarning o'zgarishi, quyosh va o'ying tutilishi, yer qimirlashlar, zamon o'tishi bilan ilmiy jihatdan asoslab berildi. Asta-sekinlik bilan insonlarning o'zlari tabiat hodisalariga aralashdilar, ilm-fan rivojlandi. Dehqonchilik, chorvachilik sohasida qator-qator yangiliklar paydo bo'ldi. Bu o'zgarishlar ma'lum darajada miflarga bo'lgan munosabatlarga ham yangilik kiritdi. Shundan so'ng qadim-qadim zamonlarda ro'y bergan muhim ahamiyatli voqealar miflar bilan uyg'unlasha bosh- ladi.

Natijada, badiiy tafakkurning miflarda ifodalanishi ta'sirida sekin-asta xalq og'zaki ijodi namunalari badiiy jihatdan mukammal asar sifatida paydo bo'la boshladi.

Bu o'rinda N. M. Mallyayevning «O'zbek adabiyoti ta- rixi» kitobidan Kayumars, Jamshid mifini misol sifatida keltirish maqsadga muvoliqdir.

Mifologiyaga ko'ra, Gaya Marfan (Kayumars-u Gavomard, ya'ni ho'kiz-kishi, deb ham yuritilgan), yer yuzida paydo bo'lgan birinchi odam bo'lib, go'yo u Axura Mazda (Xurmuz) tomonidan yaratilgan va ikki vujudan: ho'kizdan va odamdan tashkil topgan ekan. Insoniyatning ashaddiy dushmani bo'lgan Axriman Kayumarsni o'ldiradi. Kayumars jasadining ho'kiz qismidan 55 xil don, 12 xil o'slimlik, sigir va ho'kiz, ulardan esa 272 xil foydali hayvonlar paydo bo'ladi; odam qismidan insonning erkak va avol

jinsi hamda metall vujudga keladi. Shunday qilib, Kayumars birinchi inson va insoniyat hayotining ibtidosi sifatida tasvirlanadi. Kayumars yozma adabiyotda ham qayta-qayta uchraydi. Jumladan, u Firdavsiyning «Shoh- noma»sida kishilarni zulmatdan, g'orlarda yashashdan qutqarib, uy-joy va shaharlar bino qilgan qahramon shoh sifatida gavdalantriladi. Kayumar obrazi tasviriy san'atda ham ma'lum iz qoldirgan. 1932 yilda Tali Barzuda (Samarqand yaqinida) topilgan sopolga ishlangan surat shuni ko'rsatadi. Bu suratda gavdasining pastki qismi ho'kiz, yuqori qismi odam bo'lgan bir shakl tasvirlangan.

Yima (Jamshid) ham Kayumars kabi najotkor qahramon sifatida tasvirlanadi. «Avesto»da bayon etilishicha, u adolatli hukmron bo'lib, lining davrida qahraton sovuq va jazirama issiq ham, qarish va o'lish ham bo'lmagan ekan. Jamshid yer yuzini uch baravar kengaytiradi, chorvani va turli xil qushlarni nihoyatda ko'paytiradi... Biroq qahraton qish boshlanib, kishilarga ofat keltiradi. Qish o'tib, qor- muzlar erib, yaylovlarni suv bosadi. Shunda Jamshid yana najotkor bo'ladi. U katta g'ovlar qurib kishilarni va ularning mol-mulkini suv toshqinidan saqlab qoladi, uy-joylar qura- di, ariqlar ochadi.

Shunday qilib, Kayumars va Jamshid mifologik obraz- lari Axriman va uning devlariga qarshi kurashda xalq najotkori sifatida tasvirlanadi, kishilarning ma'naviy g'alabasi va o'z kclajagiga ishonchini ifodalaydi. Jamshid obrazining ayrim qadimgi izlari o'zbek xalqining «Kitobi Jamshid» asarida ham saqlangan.

Xalq ijodida mifologik obrazlar bilan birga afsonaviy qahramonlar obrazi ham vujudga keladi. Bu qahrmonlar kishilarning osoyishtaligi va baxt-saodati uchun kurashib, fidokorlik ko'rsatadilar. Biroq bu kurash dastlabki davrlar- da ko'pincha ajdar, dev va jin kabi g'ayritabiiy kuchlarga qarshi qaratiladi. Ajdar, dev, jin va boshqalar ayni zamon- <l; liar xil yomonlikning timsoli sifatida gavdalanuvchi Minvolik obrazlardir. Eng muhimi shundaki, kishilar jami- val va tabiatdagi baxtsizlik hamda turli ofatlarning sababi va inohiyatini tusliunolmagan bo'lsalar ham, o'z kuch-quvvat- luriga ishonganlar, «ajdar», «dcv» va «jin»lar ustidan g'alaba tjozonuvchi Gershasp va Elikbek kabi o'lmas bahodirlar obarzini yaratganlar. Bunday afsonalarning hayotiy aha- iniyati ham ana shunda.

Shunday qilib, miqlar ikki-uch ming yil oldin yaratilgan eng dastlabki sodda hikoyalar namunasidir.

Savol va topshiriqlar:

1. Miflar haqida so'zlang.
2. Mahalladagi qariyalardan ot, ilon va boshqa hayvonlar haqidagi hikoyalarni eshiing, yozib oling.
3. Tushlarning ta'biri haqida hikoya qiling.

Adabiyotlar:

I. Imomov K., Mirzayev 'I., Sarimsoqov B., Safarov O.. O'zbek xalq og'zaki poctik ijodi.' T., «O'qituvchi» 1990. 43-56- betlar.

XALQ OG'ZAKI IJODI JANRLARI, ULARNING TARKIBI

Adabiyotshunoslikda, shu jumladan, folklorshunoslikda badiiy asarlarning janrlari masalasi hamisha muhim ahamiyatga ega nazariy ilmiy muammo sifatida baholanib kelgan. Xalq dostonlari, ertaklari, qo'shiqlar, maqollar, askiya, lof va boshqa janrlar bir-biridan qanday jihatlar bilan farqlanadi. Ularning bevosita janr sifatida qanday belgi va xususiyatlari bor. Bu xususiyatlarning qaysi birlari ayni paytda boshqa janrlardagi asarlarda mushtarak hisoblanadi. Ma'lum bir janrga oid asarlarning hajmi, maz- muni, nasr va nazm parchalar mutanosibligi

qanday muhim belgilari bilan ajralib turishi olimlarni qiziqtirib kelgan. Binobarin, badiiy asarlarning janr jihatidan qaysi atamaga aloqadorligi faqat nazariy emas, balki amaliy ahamiyatga ham egadir.

Qadim zamonlardan oq taniqli adabiyotshunos olimlar so'z san'atining asosan nch jinsga bo'linishini ta'kidlagan-

27

Iar. Xususan, bu uch fur epos, lirika va dramadan iboratdir. Xalq og'zaki ijodiga oid badiiy asarlarni ham ana shu tamoyil asosida uch turga bo'lish mumkin bo'ladi. Bu jins va turlaming bosh xususiyatini quyidagicha farqlash mumkin:

1. *Epos* — yunoncha «*cpos*» — rivoya, hikoya, qo'shiq so'zidan iborat bo'lib, so'z san'atida biron hikoya, voqeani bayon qilish yoki hayotiy lavhani ifodalash ma'nosini anglatadi. Ta'rifdagi qo'shiq so'ziga ajablanish kcrak emas, chunki qadimgi yunonlar nazarda lutgan qo'shiqlar bizning tasawurimizdagilardan farqli o'laroq voqea-hodisalar bayo- nini she'riy tarzda aks cttirib ohang bilan ijro etish xususiy- atiga ega bo'lgan. Shunday qilib, «*epos*» deganda, aniq bir voqeani badiiy tarzda hikoyalash tushunilar ekan. Umuman, hamma xalqlar og'zaki ijodida epos yoki cpik janrdagi asarlar mavjud bo'lib, ular ertaklardan, afsonalar- dan, ruslarda bilinalardan, turkiy xalqlarning ko'pchiligida dostonlardan iboratdir. Ammo shu bilan birga o'zbek xalq og'zaki ijodidagi mif, afsona, rivoyat, ertak, naql, latifa, lof, tarlxiy qo'shiqlar, terma, doston kabi janrlarni epik asarlar deb atash mumkindir. Shu bilan birga maqollar, topishmoqlar kabi atamalar bilan yuritiladigan asarlarni ham, professor B. Sarimsoqov «maxsus tur» deb ataydi. Haqiqatan ham, ularda ma'lum darajada epiklik ya'ni qay- sidir hayotiy lavha yuzasidan ma'lumot berish belgisi mavjuddir.

Ayni paytda, xalq og'zaki ijodida shunday asarlar ham borki, ularda xalqimiz tarixiga oid voqealar mardligi, jasurligi, qahramonligi orqali dong taratgan botirlarimiz faoliyati bilan uyg'un qo'yilgan holda aks etadi. Bunday asarlarda ko'tarinki ruh ham alohida sezilib turadi. Alpomish va Go'ro'g'li turkumiga oid ayrim dostonlar ana shunday asarlar qatoridan o'rin oladi.

Lirika — inson hayotida, tabiatda ro'y bergan biron hodisa, lavhadan ta'sirlanish natijasida unga nisbatan paydo bo'lgan munosabatni ichki kechinmalar, his-tuyg'u vosi- tasida ifodalashdir. Lirika o'zida ichki kechinmalarni ifodalash xususiyati bilan epik asarlardan farqlanadi. Chunki bunday asarlarda bosh maqsad sodir bo'lgan hayotiy voqeani emas, balki ana shu voqeaga nisbatan munosabat tarzida ifodalanuvchi ruhiy taassurotlarni ifodalashdan ibo- ratdir. Shuning uchun lirik asarda voqea bayonini nisbiy lushunish lozim. Masalan, «Alpomish» dostonidagi bir lavhani olaylik: «Kunlardan bir kun Hakimbek kitob o'qib o'tirib, baxildan, saxiydan gap chiqib qoldi». Bu parchada baxshi tinglovchiga Hakimbek hayotida ro'y bergan bir voqea haqida xabar bermoqchi. Aslini olganda, dostonning butun mazmuni ana shunday xabarlar yig'indisidan tashkil lopadi. Endi «Yor-yor»dan olingan quyidagi parciiga e'ti- bor qilaylik:

Tokchadagi qaychini Zang bosibdi yor-yor,

Yangi tushgan kelinni G'am bosibdi yor-yor.

Yuqoridagi to'rtlikda yor-yor aytayotgan ijrochining maqsadi tinglovchilarga mutlaqo tokchadagi qaychini zang bosgani haqida ma'lumot yoki xabar berish emas. Bu qo'shiqda yosh qizning ko'ngil qo'ymay turmushga chiqa- yotganiga nisbatan achinish kayfiyatini ifodalash yetak- chidir. Qo'shiq ruhi bizning holatimizda, ruhiyatimizda o'ziga xos kechinmalar hosil qiladi. Tjrochi ichki kechin- malarini bizning ruhimizga singdiradi. Jumladan, bolalar ijro etadigan «Oftob chiqdi olamga» qo'shig'i har bir ting- lovchida sovuq kunlar tugagani, olamning yorishgani bilan bog'liq xursandlik tuyg'usini paydo qiladi.

Shunday qilib, lirika inson ruhiy olamini badiiy tarzda tasvirlovchi asarlardan iborat bo'ladi. O'zbek xalq og'zaki ijodida qo'shiqlarning hamma turlari: yor-vorlar, allalar; marosim folkloridagi janrlar: marsiyalar, yig'ilir lirik janrlar namunasi hisoblanadi. Quyidagi qo'shiqqa diqqat qiling:

Dayrani ui yuzidan sel keladi,

Sel bilan ikki o'rdak teng keladi.

O'rdakka o'rdak munosib g'ozga g'oz,

Yigitga qayliq munosib qizga noz.

Bu qo'shiqda daryoning narigi betidan kelayotgan sel, seining kelishini kuzatayotganday bo'lib uchayotgan o'rdak yor haqidagi ichki his-tuyg'ularni ifodalash niyatida turgan yigit uchun shunchaki bir bahona. Yigitning bosh maqsadi o'ziga teng hisoblayotgan yor tavsifi va u yorning nihoyat- da nozli qiz ekanligini ta'riflashdir. Ma'lum bo'ladiki, inson qaysi vosita bilan bo'lmasin o'zining ruhiy holatini ifodalaydi ekan, lirik asar uchun asos vujudga keladi. Ana shu sababli ham ayrim iqtidorsiz shoirlarning faqat qofiyadosh so'zlar- dan iborat bo'lib, biron c'tiborga loyiq fikr bildirmaydigan misralarini lirika namunasi ham, she'riy asar ham deb bo'lmaydi, chunki haqiqiy ma'nodagi lirik asarlar insonni loqayd qoldirmaydi, unga ma'naviy ozuqa berish bilan birga estetik rohat bag'ishlaydi.

Bolalar folkloriga oid allalarda yoki maktab yoshidagi farzandlar sevib kuylaydigan «Boychechak», «Oq terakmi, ko'k terak» kabi qo'shiqlarda ham lirik asarlarga qo'yiladi- gan tajablarga javob topish mumkin. Shunday ekan, bolalar folkloridagi qo'shiqlar janriga oid asarlarni ham lirika namunalari sifatida qabul qilish mumkin bo'ladi.

Drama. Bu so'z harakat ma'nosini bildiradi. Dramatik asarlar sahna bilan bog'liq bo'ladi. Bu asarlarning ijrochi- lari faqat gaplari bilangina emas nutqlaridagi intonatsiyalar, yuz, bosh, qo'l harakatlari bilan obrazga kiradilar. Oqibatda tomoshabin tinglovchilarni o'ziga jalb qiladigan tealrlash- gan tomosha ko'rinishi vujudga keladi. Ana shunday xususiyatlarni o'zida mujassam etgan janrlar dramatik janr hisoblanadi. Xalqimiz og'zaki ijodidagi xalq dramasi va askiya janrlarini ana shunday asarlar namunasi sifatida baholash mumkin. Chunki xalq dramasi tomosha ishtirokchilari asar mazmuniga ko'ra qozi, jinoyatchi, jabr- lanuvchi, sho'rpehona ona, baxtsiz ota, landovur farzand kabi rollarni bajaradilar, ularning xarakteriga mos ohangda so'zlaydilar, atrofdagilarni kuldirish uchun turli harakatlar o'ylab topadilar. Askiyada esa mazkur so'z o'yini musobaqasida qatnashadigan askiyabozlar to'y, sayilga kcl- gan odamlarning davrasida ko'zga ko'rinarli e'tiborni egal- laydilar. Ular bir-birlariga gap tashlar ekanlar, nutqlaridagi alohida ma'noga ega bo'lgan so'zlarni maxsus urg'u bilan, nozik intonatsiya bilan talaffuz qiladilar. Natijada, askiyabozlar o'z-o'zidan jonli sahna ishtirokchilariga aylanib qoladilar. Qizig'i shundaki, jonli ijro bilan yashay- digan og'zaki drama va askiya asarlarini yozma matnlari hecli qachon jonli ijro kabi taassurot qodirgan emas. Shuning uchun ham yuqorida qayd etilgan janrlarni dramatik asarlar majmuasi deb qabul qilish mumkin.

Xalq og'zaki ijodidagi asarlarni yana ularning mazmuniga ko'ra tasnif qilish mumkin.

Masalan: mif, afsona, naql, ayrim doston va ertaklarda o'zbeklarning o'tmish hayotiga oid voqealar uchraydi. Bunday asarlar ko'pineha To'maris, Shiroq, Alp Ertunga, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur kabi yorqin tarixiy shaxslar nomi bilan bog'liq bo'ladi. Shuningdek, ba'zi asarlarda yuqoridagi hududida joy- lashgan va el orasida shuhrat topgan gcografik joylar bilan ham aloqada bo'ladi. *Masaian*, Andijon, Qonqus, Shohi- mardon piri, Zangiota, Yassi kabi hudud nomlari haqidagi asarlar fikrimizning dalilidir.

Folklor janri uchun bir qator an'anaviy mavzular ham umumiy hisoblanadi. *Masaian*, Vatan mavzui «Alpomish», «Ravshan» kabi dostonlar va «Ona yurtning onion bo'lsa, rangi ro'ying

somon bo'lmas» kabi maqollarni birlashtirib turadi. Rostgo'ylik, mehnatsevarlik, adolat, ilm-hunar egal- lash kabi mavzular ham o'z navbatida bir qator dostonlar, ertaklar, maqollarni jamlaydi.

Xalq og'zaki ijodida an'anaviy estetik jihatlar ham umumiy hisoblanadi. Jumladan, deyarli hamma janrlardagi asarlar tilining soddaligi, ba'zan boshqa-boshqa janrlar namu- nalarining bir mavzuga bag'ishlanishi («Tohir va Zuhra» crtagi va dostoni), epik asarlar syujeti va kompozitsiyasidagi yaqinliklar va, hatto, bir necha janrlarga oid namunalarda o'xshatish, sifatlash, mubolag'a kabi tasvir vositalarining o'xshashligi fikrimizning dalilidir. Xalq og'zaki ijodi janrlari, ularning tarkibi haqida gap borar ekan, janrlarning o'zaro munosabatlarini ham hisobga olish lozimdir. Avvalo, janr- lararo munosabatlar o'ta murakkab jarayon ekanini nazarda tutish kerak. Ma'lumki, o'zbek xalq og'zaki ijodi xalqning cng qadimiy so'z san'ati namunasiga oid asarlardan tashkil topgan. Hech ikkilanmay aytish mumkinki, eramizdan keyingi ikkinchi ming yillikning o'zida og'zaki ijodimiz mahorat jihatdan juda ko'p hayotiy sinovlarga duch kelgan. Natijada, kichik janrlar deb atalmish maqol, matal, topisli- moqlardan birikkan epik asarlar maydonga kelgan bo'lishi mumkin. Ayni paytda, doston, ertak, qo'shiq kabi janrlarni o'rganish bu turga mansub asarlarning ma'luni taraqqiyot bosqichi natijasi sifatida baholashga asos berinoqda. Jumladan, dostonning shakllanisli va rivojlanishida mifo- logik dunyoqarash elementlari, afsona va rivoyat kabi qadimiy turlarning ta'siri aniq scziladi.

Xalq og'zaki ijodidagi asarlarda bir janrga mansub namunalarning boshqa — hajm jihatdan katta asarlarda uchrashi tabiiy hisoblanadi. *Masaian*, «Alpomish» dostoni- da o'nlab maqol va matallar qayd etilgan. Shuningdek, bir qator ertaklar borki, ularda turmushga chiqadigan qizning shart qo'yishi bahonasi bilan topishmoq namunalari o'rin oladi. Ba'zan esa qoliplash san'ati qo'llangan ertaklarda turli naql va afsonalar uchraydi. Hatto, ayrim ertak matnlarida lirik qo'shiq namunalari keltirilganiga guvoh bo'lamiz. Bu o'rinda «Yoriltosh» ertagini csga olish maqsadga mnvofiqdir.

Xalq og'zaki ijodi bevosita bu san'at namunalari yaratgan xalqning ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy hayoti bilan uzviy aloqadadir. Halqimiz tarixidagi muhim voqealar ayrim janrlarning rivojlanishiga, ayrimlarining yo'qolib bo- rishiga sabab bo'lgan. Bu o'rinda og'zakilik xususiyati juda ko'p janrlarga oid asarlarning cl xotirasidan o'chib ketishi- ga olib kelgan. Taxmin qilib aytish mumkinki, Chingizxon istilosi davrida xalqni ozodlikka da'vat etuvchi qo'shiqlar, Amir Temur zamonida binokorlik, bunyodkorlik bilan bog'liq rivoyatlar yaratilgan bo'lishi mumkin. Yuzlab yillik tarixiy jarayon o'zbek xalqi tomonidan yaratilgan so'z san'ati namunalari alohida-alohida janrlarga ajratdi va bizning zamonimizga kelib har bir namuna o'zining shakli va mazmuniga xos ravishda og'zaki ijod xazinasidan o'rin egalladi. Binobarin, o'zbek xalq og'zaki ijodini o'rganish jarayonida mazkur asarlarning g'oyasi, tarbiyaviy ahami- yati, estetik jihatlari bilan bir qatorda janr xususiyatlariga ham e'tibor berish maqsadga mnvofiqdir.

MAQOLLAR

Xalq o'zining hayotiy tajribasidan olgan xulosalarini, falsafiy mulohazalarini maqollar orqali ifodalagan. O'zbek maqollari mavzu jihatdan xilma-xil va rang-barangdir. Ayni chog'da ular yaratilishi jihatdan juda qadimiy zamonlarda yashagan ajdodlarimiz ijodining mahsulidir. Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'otit turk» asarida kitobni «hikmatli so'zlar, sajl'lar, maqollar, rajaz va nasr deb atal- gan adabiy parchalar» bilan bezaganligini aytadi. Haqiqatan ham, «Devonu lug'otit turk»da uch yuzga yaqin xalq maqollari berilganki, turkiy xalqlarning madaniy merosiga voris sifatida har bir o'zbek ular bilan faxrlansa arziydi. Yana shuni ham alohida ta'kidlash kerakki. 80-yillarning oxirlarida O'zbekiston Fanlar Akademiyasining Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti xodimlari tomonidan 13 mingga yaqin maqollar alifbo bo'yicha tar- tiblasmatirilgan holda nashr ettirildi. Bu misol ham o'zbek xalqining naqadar ulkan va bebaho madaniy merosga ega ekanligini dalillaydi. Hech ikkilanmasdan alohida qayd etish lozimki, bunday ulkan xazinaga dunyodagi kamdan- kam xalqlar ega bo'lishi mumkin. Hayot tajribasi shuni ko'rsatadiki, bironta shoirtabiat inson qattiq ehtirosiga beril- gan paytida o'nlab qo'shiq to'qib tashlashi mumkin. Ammo bitta maqolning badiiy jihatdan mukammal tarzda shakl- lanishi va xalq qalbidan joy olishi uchun o'nlab yillar, ko'p vaqtlar zarur bo'ladi. Ana endi Mahmud Koshg'ariy turkiy so'zlarning lug'ati misolida keltirgan uch yuz maqolga va 13 mingdan ortiq bu janr namunalriga baho berib ko'raylik. Ma'lum bo'ladiki, bu qadar soni ko'p va badiiy mukammal xalq hikmatii so'zlarini ijod qilish faqat dono, zukko; har bir hayot voqeasini mulohaza laboratoriyasidan o'tkaza olgan ajdodlarimizgagina nasib etishi mumkin.

Maqol xalq hayotiy tajribalari xulosasini badiiy jihatdan mukammal ifodalovchi hikmatii so'zlardan iboratdir. Maqollarda ifodalanishi lozim bo'lgan fikrva mazmun keng qamrovli bo'ladi. Bizning fikrimizcha, har bir maqolning vujudga kelishida birorta ibratli voqea ro'y bergan va bu voqea o'ta zukko, sinchkov dono ajdodlarimiz vakili tomonidan kuzatilishiga sabab bo'lgan. «Devonu lug'otit turk»dan olingan quyidagi misollarga murojaat qilaylik: «Besh qo'l barobar emas», «Ho'kizning oyog'i bo'lguncha, buzoqning boshi bo'lgan yaxshiroq», «Ot kuragidagi yag'ir, bolalariga mcros bo'lib qoladi», «Quduqda suv bor, ammo it burni tegmaydi».

Ma'lum bo'ladi, yuqoridagi bar bir misolni yillar davomida tajribadan o'tgan, lining liaq ekanligiga ishonch hosil qilingan, badiiy jihatdan mukammallashib borgan namuna sifatida qabul qilish mumkin. «Devonu lug'otit turk»da «savlashmoq» so'zi berilgan. Buning otalar so'zini eslamoaq ma'nosini anglatishi aytiladi. Taxmin qilish mumkinki, bundan ming yil avval ajdodlarimiz maqollarni «sav» deb ataganlar. Keyinchalik Alisher Navoiy ijodida maqol atamasi «masal» tarzida beriladi: «masaldurkim — uyqu o'limdir». «Masal» atamasining XX asr boshlarigacha qo'llanib kelingani ma'lum. O'tgan asrning ikkinchi cho- ragidan boshlab maqol so'zi tez-tez uchray boshlaydi. XX asr yarmidan esa faqat maqol tarzida qo'llandi.

Xalq maqollari mukammal badiiy ijod namunasi sifatida adabiyotshunoslar, folklorshunoslar tomonidan o'rganilgan. Jumladan, bugungi kunimizdan deyarli ming yil avval Mahmtid Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'otit turk» asari- da ko'plab maqoilardan namunalar keltirdi va xalqimiz ijodida maqol janrining uzoq tarixga ega ekanligini isbotlab berdi. Olimlar qadimgi shohlardan Abos Safoviy arnri bilan maqol va matallarimiz bir joyga jamlangani haqida ma'lu- mot beradilar. Afsuski, bu majmua bugungi kunda yo'qol- gan. O'tgan asrda o'nlab maqollar to'plami e'lon qilindi. «O'zbekcha otalar so'zi» (1924), «Maqollar va hikmatli so'zlar» (1939), «O'talar so'zi — aqlning ko'zi» (1947), «O'zbek xalq maqollari» (1978), «O'zbek xalq maqollari» (2 jildlik, 1987-1988) kabilar shular jumlasidandir. Ularni to'plash, nashrga tayyorlash, tadqiq etishda avval Hodi Zarifov, Buyuk Karimov, G'ozi Olim Yunusov, G'ulom Zafariy; keyinchalik Mansur Afzalov, Oxunjon Sobirov, Zubayda Husainova, G'ani Jahongirov,

Rajab Juma- niyozov, To'ra Mirzaev, Bahodir Sarimsoqov, Malik Murodov, Ibrohim Haqqulov, Asqar Musaqulov, R. Zarifov kabi olimlar munosib hissa qo'shdilar.

Maqol arab tilidagi «qavlun»dan olingan bo'lib so'z tushunchasini anglatadi. Demak, maqol atamasini hikmatli so'z ma'nosida qabul qilish mumkin.

Xalq og'zaki ijodi haqida ilmiy ish olib borgan dunyo- dagi hamma olimlar maqollarda millatning dunyoqarashi, hayot va tabiat voqчалariga bo'lgan munosabati aks etgani- ni alohida ta'kidlaydilar. Haqiqatan ham, agar o'zbek maqollari namunalari murojaat qilsak, bu fikr juda to'g'ri ekaniga ishonchimiz komil bo'ladi. «Tulki o'z uyasiga qarab bursa, qo'tir bo'ladi» maqolida ajdodlarimizning o'z vataniga bo'lgan hurmati, vatanni talash emas, himoya qilish kerakligi haqidagi fikri aks etgan. «Kim tutunni qo'zg'otlsa, o'ziga tutaydi» maqolida esa har bir ishni hamji- hatlik bilan amalga oshirish kerakligi ta'kidlanadi. «Baxt belgisi ilmdir» misolida xalqimizning minglab yillar davomida ilgama bo'lgan munosabati o'z ifodasini topgan. «Shoshqaloq pashsha, sutga tushadi»da har bir ishni mulo- haza bilan o'ylab bajarish nazarda tutiladi. «Til bilan bog'langan, tish bilan ochilmas» maqolida bir tomondan vafodorlikka chaqirish mazmuni aks etgan bo'lsa, ikkinchi tomondan odamlar, oilalar, mamlakatlar o'rtasidagi nizolar muzokara yuritish yo'li bilan hal etilishi kerakligi uqtiriladi. Bu maqollarning har birida hayot-mamot masalalari, insonning tabiati, bag'ri keng odamgina el orasida hurmat- ga sazovor bo'lishi qayta-qayta ta'kidlanadi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, maqolning el orasida keng tarqalishi ularda haqiqat ifodasi bilan aloqadordir. Agar maishiy hayotda biron narsa predmetning ishlatilishi to'xtatilsa, ma'lum muddatdan so'ng ana shu narsa nomi ishtirokidagi maqol sekin-asta iste'moldan chiqadi. Jumladan, «Choriq», «Xoqon» kabi so'zlar tilimizda kam ishlatilgani sababli bularning ishtirokidagi maqollar ham yo'qolib ketgan. Yoki O'zbekistonning deyarli hamma viloyatlarida «Yer haydasang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda» maqoli keng tarqalgandir. Ammo Xorazm hududlarida yashaydigan yurtdoshlarimiz bu maqolni o'z ma'nosida ishlatmaydilar. Chunki Xorazmda yer osti suvlari yer qatlamiga juda yaqin joylashganligi tufayli bu viloyatda dehqonchilik tajribasida kuzda ekin maydonlari haydalmaydi.

Ma'lum bo'ladiki, xalqimiz tomonidan qo'llanadigan har bir maqol hayot tajribasidan o'tgan, zamontar sinoviga bardosh bergan so'z san'ati namunasidir.

Xalq maqollarining o'z va ko'chnia ma'nolari bor. Turmushda ro'y bergan voqea-hodisa natijasida paydo bo'lgan vaziyatdan kelib chiqqan holda millatimiz vakili biron maqolni o'z fikrini tasdiqlash maqsadida keltirishi mumkin. Ammo mazkur maqolning o'z yoki ko'chma ma'noda qo'llanganligini ro'y berilayotgan voqeani aniq ko'z oldimizga keltirish orqali aniqlaymiz. Masaian, agar Farg'ona vodiysidagi dehqon qaysi bir sabab bilan kuzda ycr haydamagan boisa-yu, bahorda qayta-qayta ckin may- donini haydagani bilan yaxshi liosil olmasa, yuqorida aytil- gan maqol o'z ma'nosida qo'llangan bo'ladi. Ammo biron shaxs tomonidan biron tadbirning amalga oshirilishi kechiktirilsa va keyingi harakatlar natija bermasa ham «Ycr haydasang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda» maqoli misol sifatida qo'llanilishi mumkin. Endi bu namuna ko'chma ma'noni anglatadi. Shu bilan birga aytilish mumkinki, maqollar maznumiga ko'ra ko'chma ma'noda ko'proq qo'llaniladi. «Shamol bo'lmasa, daraxtning uchi qimirlamas», «Chumchuqdan qo'rqqan tariq ekmas», «Burgaga achchiq qilib ko'rpa kuydirma», «Chumchuq so'ysa ham, qassob so'ysin» kabi hikmatli so'zlar ko'pincha ko'chma ma'nolarda ishlaliladi.

Turli xalqlar og'zaki ijodidagi maqollarni o'rganish bu janr namunalari mazmunan deyarli hamma xalqlarda bir xil takrorlanishini ko'rsatmoqda. Ammo bunday yaqinlikni bir xalq ikkinchi xalqdan maqolni o'zlashrtirganligi bilan izohlash to'g'ri boimaydi. Bizningcha, bunday yaqinlikni oddiy turmush tarzining o'xshashligi, insonlar hayotidagi munosabatlarning yaqinligi va, umuman, hayotning ko'p holatlarida bir xil vaziyat hosil qilishi bilan izohlagan ma'qulroq.

Masaian: «Ilon chaqqan, arqondan qo'rqar» (ingliz), «Kuygan mushuk sovuq suvdan qo'rqad» (fransuz), «Jo'jani tuxum ochilgandan so'ng sana» (ingliz), «Bigizni qopda yashirib boimas» (rus) maqollari, «Qo'rqqanga arqon ilon ko'rinar», «Sutdan kuygan qatiqni puflab ichib- di», «Jo'jani kuzda sanaymiz», «O'yni etak bilan yopib bo'lmas» kabi o'zbek maqollari bilan o'xshash ma'noni bildiradi.

Matallar ham shakl va mazmun jihatdan maqollargajuda o'xshash janr hisoblanadi. Ularning matni, hajmi, badiiyligi jihatdan maqollarga yaqinligini juda ko'p olimlar tasdiqlaganlar. Hatto, ko'pincha matal atamasi maqol bilan almash- gan holda qo'llanilishi ham ko'zga tashlanadi. Matallar so'zlovchi nutqining ta'sirchanligini oshiradi, shaklan go'zallashtiradi. Ammo maqol bilan matalni janr jihatdan o'ziga xos xususiyatlari borki, ularni hamisha bir-biridan farqlagan holda tasavvir qilish mumkin. Gap shundaki, maqollarda hayotda ro'y bergan bir voq'caga umumlash- tiril- gan holda hukm chiqariladi. Bu hukm tasdiq yoki inkor ma'nosini bildiradi. Ayni paytda, xalq maqollari mazmunan tugal fikrga ega bo'ladi va ular alohida qo'llanilsa ham ma'no anglataveradi. Matallar esa so'zlovchi nutqi tarkibi- ning biron muhim qismi sifatida ishlatiladi. Matallarni alohida qo'llash mumkin bo'lmaydi, chunki ular mazmunan tugal fikr anglatmaydi. *Masalan*: «Falonchi ilon inidan chiqadigan qilib gapirdi» jumlasini olaylik. Agar «ilon inidan chiqadigan» matali bu jumladan olib tashlansa, uning o'rniga yaxshi so'zini qo'yish mumkin. Natijada, «Falonchi ilon inidan chiqadigan qilib gapirdi» jumlasini «falonchi yaxshi gapirdi»ga teng bo'ladi. Ammo «ilon inidan chiqadigan» so'z birligini alohida qo'llanganda mustaqil ma'no anglatmaydi. Shu bilan birga «yaxshi so'z bilan ilon inidan, vomon so'z bilan qilich qinidan chiqar» maqolini ham esga olish mumkin. Mazkur misoldagi «ilon inidan» so'zlariga diqqat qilaylik, chunki bu so'zlar mustaqil qo'llanganda boiak fikr anglatuvchi maqolning tarkibiy qismidir. Ma'lum bo'ladiki, maqol va matal aslini olganda xalq hayotida tutgan o'rni, maishiy vaziyatlarni ifodalash darajasi bilan bir-biriga yaqin turar ekan. Faqat ularning biri tarixan maqol bo'lib shakl- lanishga ulurgan, ikkinchisi esa matal sifatida yashayver- gan. Demak, maqol va matallar bir-biriga shakl va mazmun jihatdan yaqin turadi, ammo maqollar nisbatan mustaqil janr bo'lsa, matalda bu mustaqillik ko'zga tashlanmaydi.

Maqollar tematikasi. O'zbek xalq maqollari dunyodagi boshqa xalqlarda bo'lgani kabi mavzu jihatidan xilma-xil va rang-barangdir. Ular mazmuniga vatan, xalq, mehnat, oila, oliy insoniy fazilatlar kabi inson hayotida muhim hisoblan- gan masalalar haqidagi hukmlarsingdirilgan. Shuning uchun ham bu maqollarni xalqning og'zaki qomusi bilan teng- lashtirish odat tusiga kirgan. Mahmud Koshg'ariyning ■ «Devonu lug'otit turk» asaridan o'rin olgan maqollarda ham vatanparvarlik, mehnatsevarlik, hamjihatlik, mardlik, vafodorlik kabi g'oyalar o'z ifodasini topgan. Bu maqollar- niig xalq hayotida tutgan o'rni va ahamiyati shu jihatdan liam muhimki, ularda inson maishiy hayotidagi hamma lavhalarga mos hikmatli fikrlar bayon etilgan. Ikkinchi lomondan, bu asarlarda, o'zbek xalqining xalq sifatida, mil- lal sifatidagi o'ziga xosligi, o'zbekona tabiat belgilari bilan ham tanishish mumkin bo'ladi. *Masalan*, «Devonu lug'otit turk»da «Og'ilxonada buzoq tug'ilsa, ariq bo'yida o't unadi» degan mazmundagi maqol bor. Bu maqolda har bir mavju- dot, shu jumladan, inson o'z rizqi bilan dunyoga kelarmish degan fikr aytilgan. Ajdodlarimiz mazkur maqol namunasi orqali o'zlaridan keyingi avlod vakillariga bag'ri keng inson bo'lishni, bironing muvaffaqiyatiga hasad qilmaslikni, har bir shaxs o'z hayoti davomida faqat o'zining rizqini yeyishi mumkinligini vasiyat qilgandek bo'ladi. Bu bilan xalqning tarbiyasiga, fe'li va alvoriga oid mulohazalar bayon etiladi. Uzoq o'tmishimizda yaratilgan maqollar orasida insonning hayotida amalga oshirgan har bir savobli amali ham, har bir yomonligi ham el dilidan o'chmas iz qoldirishi bayon etiladi. Quyidagi maqolga e'tibor beraylik: «Ot kuragidagi yag'ir, bolalariga meros bo'lib qoladi». Ma'lumki, o'zbek xalqining asrlar davomida hayotiy asos bilan tasdiqlangan tajribasi har bir insonning oxir pirovardida nasliga tortishini tasdiqlagan. E'tibor berish kerakki, bu yerda gap mutlaqo iqtisodiy

ta'minlanganlik, zodagonlik yoki qullik, cho'rilik haqida borayotgani yo'q. Bu yerda gap insonning o'z millatdoshlariga yaxshilik qilishga moyilligi, har xil g'iybatchilikdan uzoqligi, kechirimlilik, hotamtoyligi haqidadir. Haqiqatan ham, hayot tajribasi oilaviy muhitning bola tarbiyasiga ta'sir etishi bilan birga qon orqali nasldan naslga o'tishini ham tasdiqlamoqda. Binobarin, xalq maqollarida ana shunday chuqur falsafiy mazmunga ega bo'lgan fikrning o'rin olishi tabiiydir.

O'zbek xalqi doston, ertak, naql va rivoyatlarda odamlar o'rtasidagi nizolarni hamisha tinch yo'l bilan hal etishni tasvirlagan. Shuning uchun avvalo xalq maqollarida ham insonlar o'rtasidagi munosabatning iliq bo'lishi lozimligi qayta-qayta takrorlanadi. «Et tirnoqdan ayrilmas». «Tog' toqqa qovushmaydi, odam odamga qovushadi», «O'tasi ach-chiq olma yesa, o'g'lining tishi qamashar», «Keng to'n to'zimaydi, kengashli ish buzilmaydi» kabi maqollar shular jumlasidir. Ayni chog'da xalq bu maqollarda aytilgan fikrlarga amal qilinmagan holda ish tutilganidan keyingi holatni ham e'tibordan chetda qoldirmagan. Faraz qilaylik, et tirnoqdan ayrildi va odam odamga qovushmadi: o'rtada nizo paydo bo'ldi. Bu muammoning yechimi ham xalq maqollarida o'z ifodasini topgan, chunonchi xalq avvalo uzoq vaqt mobaynida o'rtadagi kelishmovchilik davom etishi har ikki tarafga ham zarar keltirishini ta'kidlaydi. Jumladan, «Bo'linganni bo'ri yer, ayrilganni ayiq», «Bir kun urush bo'lgan uydan qirq kun baraka ko'tarilar», «Bir kunlik isitma, qirq kunlik kuchni olar» kabi maqollarning mazmunini ana shunday vaziyatni izohlaydi. Demak, ajdodlarimiz bizni zudlik bilan ahil bo'lishga, ittifoqli turmushga, o'rtadagi nizolarni ko'tarishga chorlaganlar va muammoli vaziyatning yechimini tezroq topishga undaganlar. Ammo bu yechim aql, farosat bilan topilishi tavsiya etilgan. Yo'qsa, «o't alanga bilan o'chirilmas», «qonni qon bilan yuvilmaydi» kabi maqollar yaratilmas edi.

O'zbek xalqi tabiatan halol mehnatni quvvatlab kelgan. Pora olish, harom yo'l bilan boylik orttirish hamisha qoralangan. Natijada, el-yurtning poraxo'rga, o'g'riga, xiyonat yo'li bilan topilgan mol-davlatga bo'lgan muno-sabatini bildiruvchi maqollar yaratilgan. Xususan, bir maqolda «Pora do'zax eshigini ochadi» deyilsa, boshqalarida «Poraxo'rnig tavisidan qo'rq, mug'ombirning yig'isidan» kabi asarlarga duch kelamiz.

Xalq maqollarining matni bilan tanishar ekanmiz, xalqimiz el farzandlarining bir-biriga hamkor, halol, pok bo'lishi bilan birga mard, vatanparvar, ilmni sevuvchi shaxs darajasiga ko'tarilishini ham xohlaganligiga ishonamiz. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng uzoq o'tmishda yashab o'tgan o'nlab olim va allomalarning nomlari, asarlari, kashfiyotlari haqidagi dalillar qayta tiklandi. Natijada, «Olim bo'lsang, olam seniki», «Olimdan ot qoladi, nodondan dod», «Ota-onasini tanimagan, tangrisini tanimas» kabilardagi fikrlar tasdiqlandi.

Albatta, inson hayoti bevosita oila bilan bog'liq. Oiladagi turmushning totuvligi har bir oila a'zosining laqdiriga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Oilasi notinch odamlama xayoli turg'un bo'lmaydi. Bunday sharoitda tarbiyalangan bolalar ham har tomonlama insoniy yetuklikka erisha olmaydilar. Shuning uchun ham xalq maqollari qatoridan «Oila ahil boisa, omad o'z oyog'i bilan kelar», «Oila — (inch — yurt tinch», «Oila qo'sh, ustunli ayvon», «Husn lo'yda kerak, melir kunda» kabi namunalar o'rin olgan. Ma'lum bo'ladiki, asrlar davomida xalqimiz o'zining dunyoqarashini ijobiy fazilat va nuqsonlarga bo'lgan muno-sabatini, ezgulik va yovuzlik haqidagi fikr va mulohazalarni o'z maqollarida ifoda etgan. Bu hikmatli so'zlar har bir o'zbek farzandi uchun ota-bobosidan qolgan pand-nasihat sifatida qabul qilinmog'i lozimdir. Chunki yuqorida misol sifatida keltirilgan maqollarning o'zi ham ming-ming yillar davomida ajdodlarimiz hayot tajribasidan o'tib, zamon sinovlariga bardosh bergan holda bizgacha yetib kelgan.

Xalq maqollari asrlar davomida o'zining shakl va mazmun jihatdan bcnazirligi bilan buyuk va taniqli adiblar e'tiborini jalb qilib keldi. Yusuf Xos Hojibdan tortib Muqimiygacha, Alisher

Navoiydan tortib Abdulla Qah- horgacha xalq maqollaridan samarali foydalanganlar. Hatto xalq o'zi yaratgan maqollaridan doston, ertak, rivoyat va naqllarda unumli foydalangan. Jumladan, Alisher Navoiy lirikasida «Chiqmag'on jong'a umid», «It uyub qoldiyu, ko'cndi karvon», «Men firoqdin desam, ul der Iroqdin»; Bobur ijodida: «Bo'lib turur ikki ko'zim yo'lida to'rt», «Men edim saningdek, sen bo'lg'oyson maningdek»; Abdulla Qahhor ijodida «Otning o'limi, itning bayrami», «Quruq qoshiq og'iz yirtar»; «AJpomish» dostonida «Sulton suyagini xo'rlamas», «Elakka borgan xotinning ellik og'iz gapi bor» kabi maqollar ko'plab uchraydi.

Folklorshunoslik ilmida shoir va yozuvchilar tomonidan xalq maqollarining asar matnida keltirilishi **folklorizm** deb ataladi. Bu holat ijodkorning xalq og'zaki ijodiga bo'lgan munosabati ijobiy ekanini tasdiqlaydi.

Xalqimiz yaratgan maqollar mazmun jihatdan chuqur bo'lishi bilan birga badiiy jihatdan ham mukammaldir. Ularda go'zal o'xshatishlar, tovushdoshlik, mubolag'alar, majoziy obrazlar yetakchi o'rinni egallaydi. «Ona bilan bola — gul bilan lola» maqolida o'xshatish badiiy san'ati qo'llangan. Maqolning mazmunida ona bilan bolaning gul bilan lolaga o'xshatilishi nazarda tutiladi. «Olim bolsang, olam saniki» maqolida «l», «m», «s» tovushlari alliteratsiya-tovushdoshlik holatini vujudga keltirgan. Endi «Boy boyga boqar, suv soyga oqar» maqoliga diqqat qilaylik. Bu maqol- da «boyga» va «soyga» so'zlari ichki qofiyani, «boqar» va «oqar» so'zlari tashqi qofiyani tashkil etadi. Qizig'i shunda- ki, har ikkala qofiyadosh so'zlarda ham faqat bitta tovush- da farq seziladi. Bu esa maqolning badiiy jihatdan mukam- malligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayni chog'da «b», «o», «e», «r», «s» kabi tovushlar vositasida tovushdoshlik holati vujudga keltirilgan. Ma'lum bo'ladiki, xalqimiz yaratgan maqollar faqat mazmun jihatdan emas, badiiy jihatdan ham ajoyib so'z san'ati namunalari sifatida baholanishi mumkin.

Yuqorida qayd etilgan fikrlardan quyidagi xulosalarga kelishimiz mumkin:

Xalq maqollari asrlar davomida o'zbek xalqining hayot tajribasini badiiy jihatdan ifodalovchi so'z san'ati namu- nalari sifatida yashab keldi.

Xalq maqollari ming yil davomida shoir va yozuvchilar tomonidan badiiy asarlarga kiritildi va folklorizm namunasi sifatida so'z san'atidan o'rin oldi.

Mahmud Koshg'ariyning turkiy so'zlarga izoh berish maqsadida keltirgan maqollari o'z davrida o'rta asr olimi tomonidan dastlabki o'rganish ob'ekti bo'lgani sifatida baholanishi mumkin. Keyinchalik esa, bu an'ana o'zbek folklorshunos olimlari tomonidan rivojlantirilganini e'tirof etish joizdir. Bu olimlar ko'p asrlik madaniy merosimizdan munosib o'rin olgan otalar so'zini to'pladilar, ilmiy tahlil- dan o'tkazdilar, nashrdan chiqardilar va xalqqa taqdim etdilar.

Maqollar mundarijasi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy masalalarga oid mavzulardan iboratdir. Ularda o'zbekning vataniga, xalqiga, melmatga, ilmga, hunarga, oilaga, mardlikka, ahillikka bo'lgan munosabatlari o'zining badiiy ifodasini topgan.

Badiiy jihatdan mukammallik maqollarning asosiy fazilatlaridan biri hisoblanadi. O'xshatish, tovushdoshlik, sifatlash, istiora, majoz kabi badiiy san'atlar keng qo'llanilganligi bilan ular o'quvchi diqqatini o'ziga jalb etadi.

Maqollar uzoq o'tmishda bo'lgani kabi bugungi kunda ham mustaqillikka erishgan o'zbek xalqining yosh avlodini ajdodlar havas qilgan barkamol inson darajasiga yetaklovchi asosiy tarbiya vositalaridandir.

XALQ DOSTONLARI

Dunyodagi ayrim xalqlarda o'zining tarixiga oid yirik hajmdagi katta muhim voqea bayon etiladigan janrlar bor. Biz — o'zbeklarda bu janr «doston» deb ataladi. «Doston» so'zi qiziq-qiziq voqealarni hikoya qilish, maqtash ma'nolarini anglatadi. Badiiy adabiyotimizda asosan ikki usulda yaratilgan dostonlar bor. Birinchisi, asrlar davomida xalq og'zaki ijodida baxshilar tomonidan og'zaki tarzda kuylab kelingan dostonlar. Ikkinchisi, yozma shaklda shoirlar tomonidan ijod qilingan dostonlar. «Alpomish», Go'ro'g'li turkumidagi «Go'ro'g'lining tug'ilishi», «Malikai Ayyor», «Ravshan»; «Kuntug'mish», «Rustamxon» kabilar og'zaki dostonlar namunalaridir. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u . bilig», Haydar Xorazmiyning «Gul va Navro'z», Navoiyning «Hayratul abrор», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» kabi asarlari esa yozma adabiyotdagi dostonlar bo'lib, ularni og'zakidan ajratish lozim bo'ladi.

Og'zaki ijoddagi doston bir qator tarkibiy qismlardan tashkil topadi. Professor M. Saidov ularni she'riy va nasriy parchalardan iborat matndan, musiqadan, doston aytuvchining hofizlik san'atidan va soz cherta bilishidan iborat, deb qayd etadi. Shu bilan birga, doston haqida to'liq tasavvur hosil qilish uchun baxshining bevosita tinglovchilar davrasida qaynab (ilhomga kirib) doston ijro etishiga guvoh bo'lish ham muhimdir. Demak, doston bo'lishi uchun baxshining tinglovchi bilan jonli muloqotini ham tarkibiy qismlardan biri sifatida baholash mumkin.

Dostonni baxshilar kuylaydilar. Qadimgi zamonlarda «baxshi» xalqona usullar bilan bemorni davolovchi tabib, ayrim hududlarda ustoz ma'nolarini anglatgan. Bugungi kunda bu so'z asosan xalq dostonlarini kuylaydigan san'atkorni bildiradi. Baxshi soz chertganda sozanda, she'riy parchalarni kuyga solib aytganda xonandadir. Shuningdek, parchalarni bir zumda to'qib ketadigan shoir, dostondagi nasriy parchalarni yoddan o'qiyotganda badiiy so'z ustasi hamdir. Shoirtabiat baxshi hech qachon dostonni bir xil, ya'ni o'zgarishsiz ijro etmaydi. Professor Hodi Zarifovning ta'kidlashlaricha, bulung'urlik Amin baxshi «Alpomish» dostonini uch oy davomida tinglovchilarini sira zeriktirmay kuylagan ekan. Endi yozda yoki kuzda boshlangan doston kuzda yoki qishda nihoyasiga yetishini tasavvur qilaylik. Bir fasl muddatda doston ijro etgan baxshi biron kitobga qaramasdan shuncha gapni va she'riy parchalarni qaerdan topgan? O'sha nusxadagi dostonning hajmi qanday bo'lgan? Uch oy zeriktirmay ijro etish uchun naqadar yuksak mahorat egasi boiishi kerak o'sha baxshii? Bu savollarga beriladigan har bir javob o'zbek dostonchiligining beqiyos imkoniyatlarini qayta-qayta takrorlaydi, xolos. Baxshi doston aytar ekan, «Alpomish» dostonida Alpomish gapirganida, Alpomish mardligini, Barchin so'zlaganida go'zal qizning yuzini ko'z oldimida gavdalantiradi. Shuning uchun doston kechalari har bir tinglovchi uchun katta bayram bo'lgan. Bu kechalarda odamlar o'rtasidagi hamma ginaxonliklar unutilgan, turmush tashvishlari chekingan. Yoshu kattalar, erkak-ayollarning butun xayoli dostondagi voqealar bilan band bo'lgan.

Dostonlar hajm jihatdan chegaralanmaydi. Doston ijrosi ham ba'zan soatlab, ba'zan kunlab davom etgan. Bunda doston mazmuni, baxshining mahorat darajasi muhim hisoblangan. O'zbekistonda xalq dostonlari Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Buxoro, Xorazm, Namangan viloyatlarida va Qoraqalpog'iston muxtor respublikasida ijro etiladi. Ijrochi baxshilar do'mbira, tor, dutor chertib, qo'biz tortib doston aytadilar. Ijro usuliga ko'ra o'zbeklarda Samarqand, Xorazm, Farg'ona (Namangan) dostonchilik an'analari mavjud bo'lib, Samarqandda ichki bo'g'iz ovozda, Xorazmda ochiq qo'shiq aytish yo'li bilan, Namanganda ochiq, ammo, inusiq asbobiga mos holda kuylanadi.

Samarqand dostonchiligida hajm jihatidan katta dostonlar nasrdan va epik she'rlardan iborat bo'ladi. Xorazm dostonchiligida dostonlar nasriy parchalardan va lirik she'rlardan iborat bo'ladi.

Bu dostonlarning hajmi katta bo'lmaydi. Namanganda ham dostonlarning hajmi kichik, ammo ularning matnlari Samarqand dostonchiligi kabi nasrdan va epik she'riy parchalardan tashkil topadi.

Samarqand dostonchiligi an'anasiga mansub «Ravshan» dostonidan nasriy parcha keltiraylik:

«Oq qiz shunday qiz edi: oti Oqqiz, Zulumorga naq qiz. Oqqiz o'zi oq qiz, o'zi to'lgan sog' qiz, o'rta bo'yli chog' qiz, o'ynagani bog' qiz, uyquchi emas, sog' qiz, eri yo'q o'zi — toq qiz, ko'p kalondimog' qiz, yaxshi — tekis bo'z bolani ko'rsa, esi yo'q — ahmoq qiz, qora ko'z, bodomqovoq qiz, sinli-siyog' qiz, o'zi semiz — turishi yog' qiz; o'yinga qulayroq qiz, to'g'ri ishga boiayroq qiz, o'zi anqov olayroq qiz, tanasi to'sh qo'ygan keng qiz, sag'risi do'ng qiz, urushqoq emas — jo'n qiz, a'zosi bari teng qiz...».

Endi she'riy parchalarga diqqat qiling:

«**Chu, deb otin uradi, Oyog'ini tiradi. Suvsiz cho'lda G'irko'k ot, Irg'ib, sakrab boradi. Suvsiz cho'lda mard Hasan, Qattiq qistab boradi. Obro' ber, deb yo'ilarda Hasan kctib boradi.**».

Shuningdek, Samarqand dostonchiligiga oid she'riy parchalarda lirik mazmundagi o'rinlar ham uchraydi:

Paydo bo'ldim, ikki gavhar donadan, Parvoz qilib uchdim manzilxonadan, O'lim uchun g'am yemayman, bo'yingdan. Bir armonim, yolg'iz edim enamdan.

Ma'lum boiadiiki, Samarqand dostonchiligida nasr badiiy jihatidan nazm bilan tengiasha oladi. Saj'dan iborat Oqqiz ta'rifida o'nlab qofiyalangan so'zlar uchraydi. Ular orasida hazil, kulgili o'rinlar ham bor. Demak, nasrda badiiy mukammallikka erishilgan. She'riy parchalar esa ikki xil bo'lar ekan. Ko'pincha ularda voqea bayon etiladi: otda chopish, jang lavhalari, savol-javoblar, ziyofat tasviri va hokazolar. Ammo ichki his-tuyg'u ifodalangan o'rinlar ham uchraydi: ro'y bergan voqega munosabat, ba'zan shodlik, ba'zan o'kinch tarzda ifodalanadi.

Xorazin dostonlarida holat boshqacharoq. Bu dostonlarda voqeaning bayoni, ro'y bergan hodisa tafsiloti faqat nasrda ifodalanadi. She'riy parchalarda esa lirik histuyg'ular aks etadi. «Oshiq G'arib va Shohsanam» dostoniga murojaat qilaylik:

«Shohsanam G'aribni birdan ko'radiyu, yana ko'zdan vo'qotib, qayerga ketganini bilmay qoladi:

Uchirdim sluinqor qushimni, Hech bir yerda qarori yo'q. Vo hasrato, mahvoshimning, To yetguncha qarori yo'q».

«Ravshan» dostonidan olingan parcha bilan «Oshiq G'arib va Shohsanam»dan olinganini solishtirsak, nasr va she'rdagi farq aniq ko'rinadi. Endi Namangan dostonchiligi an'anasiga oid «Zamonbek»dan olingan bir parcha keltiraylik:

«Go'ro'gii yigitlarining g'ayrati kclib, o'tday tutashib, Shodmon polvon degan yigit Mamaniyoz orqasidan quvib turgan joyi ekan:

«Ko'ring Shodmon polvon ishini, Uni-buni deganiga qo'ymaydi, Bora qolib turvayidan ushlaydi, Taqimini bir ko'tarib tashlaydi».

Namunaning shakli va mazmunidan ma'lum bo'ladiki, nasrda ham, nazmda ham qahramonlar harakatining bayoni o'z ifodasini bir xil topgan. Bu jihatdan Farg'ona dostonchiligi Samarqand an'anasiga o'xshashdir

Yuqorida qayd etilgan dostonchilik an'alaridan tashqari, ularning tarkibida dostonchilik maktablari ham mavjud. Bir an'ana doirasida doston mazmunidagi mohiyat saqlangan holda qahramonlar xatti-harakati, ruhiy kechinmalari yo'nalishini farqli tarzda namoyon qilish dostonchilik maktablari tushunchasini izohlaydi. Dostonchilik maktablari haqida tasavur hosil qilish uchun quyidagi ma'lumotni keltirish o'rinlidir. Atoqli olimlarimizning ma'lumotlariga qaraganda, Fozil Yo'ldosh o'g'li Ergash Jumanbulbulning muhabbat mavzuidagi dostonlarini, xususan, «Ravshan»ni yaxshi aytishini tan olgan.

Ergash shoir esa Fozil Yo'ldosh o'g'lining «Alpomish» dostonini aytishiga, ayniqsa, qahramonlik lavhalarining jo'shqin talqiniga qoyil qolgan ekan. Ayni choqda, Fozil Yo'ldosh Ergash shoirning «Alpomish» qahramonlik dostonini muhabbatli qilib aytishini ta'kidlagan ekan. Shuning o'zidan ma'lum bo'ladiki, Bulung'ur maktabiga mansub Fozil Yo'ldosh o'g'li ko'proq qahramonlik dostonlarini yoki dostonlardagi qahramonlik lavhalarini ijro etishga moyil bo'lgan. Demak, Bulung'ur maktabining o'ziga xosligini ham ana shu belgi bilan izohlash mumkin. Ergash Jumanbulbul o'g'li vakil bo'lgan Nurota (Qo'rg'on) maktabi namoyandalari esa ko'proq muhabbat mazmunidagi dostonlarni ijro etganlar. Demak, Nurota maktabida muhabbat lavhalarini, ruhiy holatlarni, his-tuyg'ularni ifodalas'nga ko'proq e'tibor berilgan. Dostonchilik maktablari haqidagi tasavurga ana shunday belgilar vositasida aniqlik kiritiladi. Aslini olganda, keyinchalik alohida-alohida maktab sifatida shakllangan hududdan mohir baxshi yetishib chiqqan. Keyingi shogirdlar ana shu baxshi tajribasidan va ijro usulidan bahramand bo'lganlar. Natijada, bir mahalliy sharoitda aytilgan doston ikkinchisidan farqlanib borgan va maktab sifatida shakllangan.

Xalq baxshilari ijodini o'rganish ular ijro etgan dostonlar orasida diniy mavzudagi asarlar ham mavjudligini tasdiqlaydi. Bunday baxshilar mustaqillik yillarimizgacha yashirin tarzda doston aytishga majbur bo'lganlar. Mustabid tuzumdagi turli tazyiqlar baxshilar sonining nisbatan kamayib ketishiga olib keldi. Ular doston aytishdan tashqari duoxonlik bilan ham shug'ullanganlar.

Shunday qilib, xalq dostonlari alohida mahorat bilan kuylangan markazlar shu hudud nomi bilan maktab sifatida atalgan. «Hozirgi kunda o'zbek folklorshunosligida Bulung'ur, Qo'rg'on, Shahrisabz, Qamay, Sherobod, janubiy Tojikiston, Xorazm kabi poetik dostonchilik maktablari — baxshilik san'atining ajoyib markazlari aniqlangan».

Shulardan Fozil Yo'ldosh o'g'li mansub bo'lgan Bulung'ur dostonchilik maktabida ko'proq qahramonlik dostonlari badiiy jihatdan mukammal tarzda kuylangan. Bir necha versiya, o'nlab variantlari yaratilgan «Alpomish» qahramonlik dostonining Qo'ng'iro't versiyasi sifatida eng oliy va badiiy barkamol namuna — Fozil Yo'ldosh o'g'li variantining qabul qilinishi bejiz emas. Professor Hodi Zarifov qayd etgan Amin baxshi ham shu maktab vakili edi. Bu maktab shuhratiga qadimda Muhammad shoir, Sultonmurod Suyar, Rahimbulbul kabi baxshilar o'z ijodlari va ijrolari bilan munosib hissa qo'shganlar. Ular «Alpomish», «Oysuluv», «Hasanxon», «Chambil qamali» kabi dostonlarni alohida mahorat bilan ijro etganlar.

Samarqand dostonchiligida nom taratgan yana bir maktab Qo'rg'on dostonchiligi deb ataladi. Ergash shoirlarning ajdod va avlodlari shu maktab vakillari hisoblanadi. Avvalgi sahifalarda qayd etilganidek, bu maktab sohiblari dostonlarni muhabbatli qilib aytganlar. Qo'rg'on maktabida boshqalardan farqli o'laroq Sulton kampir, Tilla kampir ismli ayollar ham baxshilik san'atini egallaganlar. Ulardan tashqari, Yodgor, Bo'ron baxshi, Jassoq baxshi, Po'lk'an shoirlar ijodi shu maktabda shakllangan usul bilan rivojlangan. «Go'ro'g'lining tug'ilishi», «Ravshan», «Kuntug'mish», «Dalli» dostonlarini ijro etish aynan shu maktab vakillariga xos edi.

Yana bir maktab Shahrisabz nomi bilan yuritiladi. Bu maktabda Xidir shoir, Ernazar shoir, Abdulla shoir kabi ijodkor baxshilar yetishib chiqqan. Bu maktabda Go'ro'g'li turkumiga oid dostonlar, ayniqsa, «Malikai Ayyor» dostoni keng tarqalgan edi.

Narpay dostonchiligi maktabi ham bir qator baxshilari va dostonlari bilan o'zbek eposi rivojiga hissa qo'shgan. Narpay dostonchiligida Rajab shoirning tarbiyasida boigan Islom shoir, Nurmon Abduvoy o'g'ii nomlari alohida hurmat bilan tilga olinadi. Islom shoir o'z ijodida Qo'rg'on va Shahrisabz maktablari an'alarini uyg'unlashtira oldi.

Bu maktab vakillari ko'proq «Orzigul», «Sohibqiron», «Gulixiromon» kabi dostonlarni ijro etishgan.

Shernazar Beknazar o'g'ii, Umir Safar o'g'li, Ahmad baxshi kabi ijodkorlar esa Sherobod dostonchilik maktabiga mansub san'atkor edilar. Ular ijodida ham Go'ro'g'li turkumi dostonlari

alohida o'rin tutadi. Bu maktab vakillari ayniqsa, «Malla savdogar», «Ollonazar Olchinbek» dostonlarini badiiy jihatdan mukammal ijro etganlar.

Janubiy Tojikistonda yashovchi Haybat Shamol o'g'li, Qunduz soqi kabilarning nomlari o'zbek baxshilari orasida hurmat bilan tilga olingan. Bu baxshilar ham Go'ro'g'li turkumi dostonlarini o'ziga xos usulda ijro etganlar.

Xorazm dostonchiligi musiqiyliigi, dostonni jo'r ovoz bo'lib ijro etilishi, doston ijrosida bir necha musiqa asboblari jo'r bo'lishi bilan ajralib turadi. Qadimgi sayillarda, to'ylarda 3—4 baxshi chaqirilgan va har bir baxshiga alohida-alohida davra berilgan. Sayil yakunida mohir baxshi atrofidagi odamlar ko'payib, saviyasi past baxshi atrofida hech kim qolmagan. Bu odat san'atkorning o'z ustida muttasil ish olib borishga va ijro san'atini egallashga majbur qilgan. Undan tashqari, Xorazmda 40 yildan ortiq xonlik qilgan Muhammad Rahimxon (FeruZ) har yili baxshi va xonandalarning ko'rigini o'tkazib, shaxsan o'zi ularga doston aytish huquqini bergan. Ijro darajasi zaif baxshini oinma o'rtasida doston aytish huquqidan mahrum qilgan. Dostonchilikka bu qadar mas'uliyat bilan yondashish Xorazm dostonchiligi rivojini ta'minlagan. Bu maktabda Amat baxshi, Bola baxshi (Qurbonnazar Abdullaev), Boltavoy baxshi, Qodir sozchi, Murod baxshi, Ro'zimbek baxshi, Otaxon baxshilar ijod qilishgan va «Bozirgon», «Oshiq G'arib va Shohsanam», «Qirg' ming», «Oshiq Mahmud» kabi dostonlarni katta konsert dasturini eslatadigan tomosha tarzida ijro etishgan.

Xalq dostonlari yurtimizning turli hududlarida turlicha ijro etilishiga, ijro usullariga, voqealar sharhiga ko'ra, hatto, bir viloyatning o'zida ayrim-ayrim maktablarga ega bo'lishidan tashqari mazmuniga ko'ra ham bir necha turlarda tasniflanadi. Taniqli olimlardan V. M. Jirmunskiy, H. T. Zarifov, M. Saidov, T. Mirzaev, B. Sarimsoqovlarning kuzatishlaricha, xalq dostonlarini turlarga bo'lishda ko'proq ularning mazmuniga, qahramonlarning fe'l-atvoriga e'tibor qilish ma'qul. Ammo nomlari tilga olingan olimlarning har biri amalga oshirgan tasnif ma'lum darajada bir-biridan farq qilishiga qaramay, ularni quvidagicha nomlash mumkin:

1. Qahramonlik dostonlari («Alpomish»).
2. Ishqiy-romanik dostonlar («Ravshan», «Kuntug'misli»).
3. Jangnoma dostonlari («Yakka Ahmad»).
4. Kitobiy dostonlar («Sayyod va Hamro», «Oshiq G'arib va Shohsanam»).
5. Tarixiy dostonlar («Oysuluv»).

Tasnif qilishning asosi dostonlarda tasvirlangan voqealarning bosh mohiyati bilan izohlanadi. Masaian, «Alpomish» dostonida ham ishq-muhabbat, jang lavhali, tarixiy ma'lumotlar bor. Ammo ma'lum sabab bilan ajralib ketgan xalqni birlashtirish yo'lidagi mardlik va qahramonlik asarning markaziy g'oyasini tashkil etadi. Yoki «Ravshan» dostonida ham mardlik, qahramonlik belgilari uchraydi. Lekin doston mazmunidagi asosiy fikr Ravshanning Zulxumorga boigan ishqini ifodalash maqsadidagi safarini bayon qilishga bag'ishlanadi.

Qahramonlik eposi xalq og'zaki ijodi tarixida alohida bosqich sifatida baholanadi. Uning mashhur namunasi yunonlarda «Odiseya» va «Tliada» asarlari hisoblanadi. Qirg'iz xalqining «Manas»i ham ana shunday bosqich namunasi. Bunday asarlarda alohida qahramonlik va mardlik namunasi ko'rsatgan xalq farzandining yurt ozodligi, elni bhlashtirish maqsadidagi safarlari, o'zidan son va kuch jihatidan yuqori turgan dushman bilan olishuvlari aks etadi. Qahramonlik eposiga o'zbeklarda «Alpomish» dostoni misol bo'ladi. Unda yurtimizdagi milliy an'analarhig shakllanishi, tashqi dushmanlarga qarshi kurash, xalq birligini saqlash, mustaqil hayotni muhofaza qilish g'oyalari o'z ifodashii topgan.

Xalqimiz baxshilari repertuaridagi dostonlarning salmoqli qismini ronianik dostonlar tashkil qiladi. «Roman» fransuz tilidan olingan bo'lib eposning bir turi ma'nosini anglatgan. Ammo keyinchalik badiiy adabiyotdagi roman janr sifatida alohida ajralib rivojlanganidan so'ng sevgi-sarguzashtlarni to'qima tarzda aks ettiruvchi asarlar tushunchasini bcra boslilagan. Romantik dostonlar deganda, xalq dostonlarining mazmunan sevgi — sarguzashtiarni tasvirlovchi turlari tasavvur qilinadi. Ularda voqea tuguni oshiqning ma'shuqa haqida xabar

topishidan boshlanadi. Keyinchalik qahramon ishq sarguzashtlariga boy safarga otlanadi. Bu yo'lda turli qiziqarli, hayratomuz hayot lavhalarini ro'y beradi. Dushmanlar bilan yakkama-yakka olishuvlar bo'ladi. Dostondagi voqealar rivoji shu tarzda taraqqiy etadi va oxir-pirovardida oshiq o'z orzusiga yetadi. «Ravshan», «Kuntug'mish» kabilarni ana shunday dostonlar qatoriga qo'shish mumkin.

Jangnoma-dostonlarni esa voqea rivoji asosan jang lavhalariga boy asarlar tashkil etgan. Baxshilar bunday dostonlarni nisbatan kam ijro etganlar. Bunday dostonlarda ko'proq qahramonning botirligini tasvirlashga e'tibor beriladi.

«Yusuf bilan Ahmad», «Alibek va Bolibek», «Qirq ming» kabi asarlar shular jumlasidandir.

Kitobiy dostonlar asosan tarixiy hayotimizning keyingi asrlarida paydo bo'ldi. Yozma adabiyotimiz vakillari tomonidan yaratilgan dostonlardagi qiziqarli va ibratli voqealar bilan tanishgan baxshilar ular asosida o'zlarining nusxa (variant)larini yaratganlar. Natijada kitobiy dostonlar yozma va og'zaki ijodning o'zaro aloqalari natijasi sifatida vujudga kelgan. Og'zaki ijoddagi «Sayyod va Hamro», «Oshiq G'arib va Shohsanam», «Vomiy va Uzro» kabi dostonlar ana shu turdagi asarlar namunasi.

Tarixda bo'lib o'tgan muhim voqealar haqida hikoya qiluvchi dostonlar tarixiy dostonlar deb ataladi. Bunday asarlarda tarixiy voqealar tinglovchida shubha uyg'otmaydigan to'qimalar yordamida aks ettiriladi. Ammo ularda tarix qanday bo'lsa, shu tarzda, to'kis ravishda o'zgarishsiz bayon etilmaydi. O'tmishda shuhrat topgan «Oysuluv» ana shunday doston sanaladi.

Shunday qilib, dostonlar xalq og'zaki ijodidagi epik asarlar xazinasidagi o'ziga xos murakkab janrdir. Unda xalq tarixiy hayoti, rasm-rusumlari, odatlari, ozodlik uchun olib borgan mashaqqatli kurashlari o'zining badiiy ifodasini topgan. Dostonlarni kuylayotgan baxshilarda kuchli xotira, asarni ijro etayotgan paytda vujudga kelgan vaziyatga to'g'ri baho bera olish, oddiy voqealarni o'ta qiziq tarzda hikoya qila bilish mahorati mujassam bo'lmog'i lozim. Asrlar davomida bu janr namunalarining har bir hududda ijro etilishi mahalliy an'analarni, hatto, maktablarni yaratdi.

O'zbek dostonlari son jihatdan shu qadar ko'p va badiiy qimmat jihatdan shunchalar yuqori-ki, ularni xalqimiz tomonidan dunyo madaniy, ma'naviy xazinasiga qo'shilgan munosib hissa sifatida baholasa arziydi.

«ALPOMISH» DOSTONI

«Alpomish» xalqimiz og'zaki ijodidagi eng qadimiy, badiiy jihatdan mukammal, olimlar tomonidan ko'p o'rganilgan dostonidir. Unda o'zbekning uzoq o'tmishi, rasm-rusumlari, hayot tajribasidan o'tgan an'analari, kurashlari, tashvishlari, quvonchlarini o'zining badiiy ifodasini topgan. Baxshilar mahorati bu dostonni ijro etish darajasi bilan o'lehangan. Ustoiz dostonchilar o'z san'atlarini ko'pincha «Alpoinish»ni kuylash bilan ko'rsatganlar, hurmat topganlar. Muhimi shundaki, o'zbek millatining hayoti bir tekis ravnaq topgan paytda «Alpomish» dostonini kuylashga e'tibor katta bo'lgan. Xalqimiz hayotidagi og'ir zamonlar hukm surgan paytda bu dostonning ham boshida qora bulutlar quyulgan. Hatto mustabid sovet tuzumidagi qatag'on yillarida «Alpomish»ni kuylash ham taqiqlangan, «xalqqa zarar keltiruvchi asar» — deb qoralangan (1952). Ma'lum bo'ladiki, «Alpomish» taqdiri asrlar davomida o'zbek xalqi tarixi bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun ham dostonning ming yillik to'yida Prezidentimiz I. A. Karimov: «Alpomish» dostoni bizga insonparvarlik fazilatlaridan saboq beradi. Odil va haqqo'y bo'lishga, o'z yurtimizni, oilamiz qo'rg'onini qo'riqlashga, do'stu yorimizni, or-nomusimizni, ota-bobolarimizning muqaddas niozorlarini har qanday tajovuzdan himoya qilishga o'rgatadi» — degan edi. Bu fikrda dostonning mohiyati, g'oyasi, badiiyati, millatimiz tarixida tutgan o'rni mujassam etilgan. XX asrning 70-yillarigacha «Alpomish» dostoni haqida bildirilgan mulohazalarning ko'pchiligi Mahmud Zarifov buyuk san'atkor Fozil Yo'ldosh o'g'lidan 1928-yilda yozib olgan nusxa asosida Hamid Olimjon qisqartirib nashrga tayyorlagan

kitobga tegishli edi. Faqat 1969-yilda Berdi baxshidan Abdulla Alaviy va 1972-yilda Saidmurod Panoh o'g'lidan Shamsi Murodov yozib olgan nusxalar nashr etilgandi. O'zbekiston mustaqil bo'lganidan so'ng «Alpomish»ga bo'lgan munosabat ham o'zgardi.

Awalo, Berdi baxshi aytgan doston qayta nashr etildi. 1998 yilda Xushboq Mardonaqul o'g'li (yozib oluvchi Toshtemir Turdiyev), 1999-yilda Bekmurod Jo'rabo'y o'g'li (yozib oluvchi Mansur Afzalov) nusxalari alohida nashr etildi. 1998-yilda esa Fozil Yo'ldosh varianti 70 yildan keyin to'liq holda bosmadan chiqdi. 1999-yilda esa dostonning ming yillik to'yi katta tantanalar bilan nishonlandiki, bu tadbir o'zbek xalqining ajdodlar yodini ham asta-sekin o'rniga qo'yib esga ola boshlaganidan nishona bo'ldi.

Tantanalar arafasida «Alpomish» — o'zbek xalq eposi» nomli maqolalar to'plami va boshqa ilmiy kitoblar, o'nlab gazeta, jurnal maqolalari e'lon qilindi, ko'rsatuvlar tayyorlandi.

Dunyodagi qabila, urug', elat tarixda alohida xalq sifatida shakllanar ekan, bu jarayon, awalo, qahramonlik eposi hisoblangan maxsus yirik, epik asarda badiiy ifodasini topadi. Professor Bahodir Sarimsoqov dostonimiz o'zbekning birlashuvi, mustaqil xalq sifatida paydo bo'lishida qanday o'ringa ega ekanini ta'riliab, shunday deydi: «Dastlab qabila, so'ngra elat eposi sifatida vujudga kelgan «Alpomish» dostoni keyinchalik o'zbek xalqining qahramonlik eposi sifatida tan olindi». ¹ Haqiqatan ham, doston matnidani juda ko'p o'tmish hayot belgilari o'rin olgan bo'lib, ularni izohlash natijasida asarning xalq qahramonlik eposi ekaniga to'la ishonch hosil qilamiz.

Dostonda qadimgi dunyoqarash belgilaridan bir qator namunalar bor. Yoy, o'q, tush, qo'riq kabilar fetish (mif haqidagi mavzuni eslang), ot, tuya, g'oz kabi hay von va qushlar totem tushunchalar ifodasi sifatida aks ettirilgan. Hakimbek bobosi Alpinbiydan qolgan yoy yordamida Alpomish nomini oldi. Qadim zamonlarda bolalarga ism qo'yish odati bo'lmagan. Farzand voyaga yetib, bironta mardlik ko'rsatganidan keyin ism olgan.

Dostonda Hakim'bek qahramonimizning katta mardlik ko'rsatguniga qadar bo'lgan muddatdagi ismi bo'lib qolgan. Shuningdek, Qorajon tushida musulmonlikni qabul qiladi. Agar dostonni e'tibor bilan o'qisak, bunga o'xshash juda ko'p lavhalar uch kelamiz. Jumladan, Alpomishga qo'riqqa tushgan ot ma'qul bo'lmaydi. Qayta-qayta qo'riq tashlaydi. Har safar bitta ot ilinadi. Alpomish taqdiriga tan beradi. Keyinchalik bu ot (Boychibor) uni ko'p kulfatlardan asraydi. Alpomish Murod tepaning poyiga yetganida, shu tepaga otda to'xtamay chiqishni niyat qiladi. Tepaga chiqadi, niyati ham amalga oshadi. Ko'kaman Barchindan qimiz so'raydi. Agar Barchin qimiz bersa, unga uylanish niyati amalga oshishini o'ylaydi. Barchin qimiz bermaydi. Ko'kaman ham niyatiga yetmaydi. Dostonda bunday qadimiy tushunchalar ko'p uchraydi. Ular dostonning boshidan oxirigacha o'ziga xos fayz bag'ishlab turadi.

Ammo dostonning bosh g'oyasi, yaratilishidan nazarda tutilgan maqsad ancha yirik mezon bilan o'lchanadi.

Xususan, dostonda yosh avlod vakili Alpomish tomonidan qilingan taklif — zakot to'lash Qo'ng'iro't — Boysun elini bir-biridan ajralishga olib keladi.

Xalq ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlarni chuqur ilmiy tahlil asosida atroflicha izohlab o'tirmaydi. Shuning uchun uzoq kutilgan farzand — Alpomishning mulla bo'lishidagi bir belgi «zakot» tushunchasi bilan bog'lanadi. «Zakot»ni esa islom dinidagi tushuncha deb qabul qilish to'g'ri emas. Uzoq o'tmishda umuman soliq yig'uvchilarni zakotchi deb atash odati bo'lganligini hisobga olsak, Alpomish taklif qilgan zakotning ma'nosi soliqqa yaqin ekani ravshanlashadi. Boysarining nutqida ham bu mulohaza takrorlanadi. U akasining o'g'li borligini yuziga solganini, akasiga zakot berguncha o'zga yurtida yashagani ma'qulligini aytadi. Vaholanki, islom dinida zakotdan hech kim voz kechgan emas. Aksincha, Allohning zakot berishga yetkazgani

¹ *Sarimsoqov II*, «Alpomish» eposi liaqida uch etyud. «Alpomish» — o'zbek xalq qahramonlik eposi» maqolalar to'plamida. T., «Fan». 1999. 115-bet.

uchun shukr qilingan. Shunday qilib, Alpomish paydo bo'lguniga qadar totuv yashayotgan el endilikda bo'lindi. Alpomish esa Barchin xati vositasida Qalmoq eliga borib, o'zi unashirilgan qizni olib keldi. Shu bahonada yurtidan judo bo'lgan el ona yurtiga qaytarildi. Natijada, Qo'ng'irot — Boysin yurti bitta yurtboshi rahbarligida birlashdi va hayot kechira boshladi. Shu o'rinda qadim-qadim zamonlarda oddiy haqiqat bo'lgan ikkinchi bir masalani ham aytish lozim. Gap shundaki, uzoq o'tmish zamonlarda biron yurtning mustaqilligi va dahlsizligi u yurtga qaram bo'lgan qaysidir mamlakatning boyiigi bilan ham o'lchanardi. Xalq crtaklari va dostonlarida asar qahramonining biron yurtga qilgan safari o'sha yurtni o'ziga qarashli bo'lishini xohlashi bilan bog'iiq ekan, bu masalaga alohida bosqinchilik siyosatini aralashtirish to'g'ri emas. Bu o'rinda ko'proq o'z yurtining mustaqilligini ta'minlash istagi kuchli ekanini ta'kidlash ma'qulroq bo'ladi. Shuning uchun «Alpomish» ijodkorlari atayin Bovsaridagi o'jarlik xususiyatini bo'rttirib ko'rsatadilar va shu bilan uning Qalmoq yurtida qolishini asoslaydilar. Aslida esa Boysarining o'zga elda qolishi Alpomishning ikkinchi safarini asoslaydi. Qizig'i shundaki, Alpomish qalmoq eli podshosi Toychixonning mamlakatini to'g'ridan-to'g'ri bosib olmaydi. U Boysariga o'tkazilgan zulm, o'ziga nisbatan amalga oshirilgan xiyonat uchun Toychixonni jazolaydi. Bu yo'naiish hayotiy mantiq asosida o'z yechimni topadi. Jumladan, Tavka oyim ishqida Qo'ng'irotdan qalmoq yurtiga borib qolgan Kayqubod o'z niyatiga yetib (Tavka roziligi bilan), sevgan qiziga uylanadi va taxtning qonuniy vorisiga aylanadi. Ayni paytda, Alpomish qalmoqlar (Kashal) yurtiga o'zining odamini podshoh qiladi. Shu asnoda u go'yo o'z yurtining mustaqilligi uchun kurashgan bo'lib chiqadi. Dono xalqimizning har bir tadbiriga ana shunday, bir qarashda ko'zga ko'rinmaydigan yechimlar vositasini topish mahoratiga ham qoyil qolsa bo'ladi. Alpomishning o'z yurtiga qaytishi va Qo'ng'irot — Boysundagi adolatsizlikka chek qo'yishi tabiiy bir xulosa sifatida baholanishi mumkin.

«Alpomish» dostonida juda ko'p lavhalar bir qarashda ahamiyatsizdek bo'lib ko'rinsa-da, aslida xalq ular vositasida o'zining turmush tajribalarini ifodalagan bo'lib chiqadi. *Masalan*, Barchinoydan Alpomishga kelgan xatni Boybo'ri berkitib qo'yadi. Bu bilan Boybo'ring o'zi boshlagan yoidan, ya'ni Barchinga o'g'lining uylanishi va Boysunning o'z vataniga qaytishidan voz kechgani ko'rsatiladi. Voqca rivojida Qaldirg'och hal qiluvchi vazifani bajara boshlaydi. U Barchinning xatini tasodifan sandiqdan topib oladi va akasini o'z qaylig'ini olib kelish safariga otlantiradi. Bunday safar xalq qahramonlik eposining asosiy xususiyatlaridan biri sifatida baholanadi. Alpomish qalmoqlar yiirtiga borganida, Barchinning to'qson alp oldiga qo'ygan shartini bajaruvchilardan biriga aylanadi. *Masakm*, uning Boychibor oti poygadagi to'rt yuz to'qson to'qqizta otga qo'shilib, besh yuzinchi tulpor bo'lib Barchin uchun boshlangan musobaqada qatnashadi. Bu bilan xalq Alpomishning hammadan baquwat, hammadan merjan, hammadan afzal ekanligini amalda ko'rsatadi. Shuning uchun oti poygada g'olib keganidan so'ng u yoy tortish, tanga pulni ming qadamdan urish va to'qson alp bilan kurash tushish sinovlarida qatnashib o'zini ko'rsatadi. Bu sinov ham qahramonlik eposi xususiyatlariga mos keladi.

Dostondagi Barchinoy bilan bog'liq voqealar baxshilar tomonidan mchr bilan tasvirlangan. U zukkoligi, tadbirkorligi jihatidan Alpomishdan qolishmaydi. Surxayil kampirnir.g o'g'illari Barchinoyni zo'rlik bilan xotinlikka olmoqchi bo'lganlarida, qiz alplardan birini ko'tarib yerga shunday uradiki. polVonning og'zidan ko'pik sachrab ketadi. Shundan so'nggina alplar Barchinoyga Alpomishni kutish uchun olti oy muhlat berishga majbur bo'ladilar. Barchinoy Alpomishni sevadi. Ammo Alpomish qalmoq yurtiga kclganida, unga turmushga chiqish shartlaridan voz kechmaydi. Bu lavhada xalq og'zaki ijodining yana bir xususiyati namoyon bo'ladi: Barchin o'z sevgilisi — Alpomishning hammadan ustun ekanligiga va raqiblarni yengishiga ishonar edi. U butun vujudi bilan hamma musobaqalarda (Alpomish tarafida bo'lsa ham) shartlarning haqqoniy bajariishini kuzatadi. Birinchi shartning bajarilishida Alpomishning oti Boychibor tuyog'iga qalmoqlar mix qoqadilar. Shuning uchun Boychibor azoblanib, yaxshi yugurolmaydi. Barchin unga murojaat qilib. poygada uning yutib chiqishi

lozimligini aytib yolvoradi. Alpomish Ko'kaldosh bilan bellashayotganida, kuchlar teng kclib qoladi. Yana Barchinoy Alpomishning nafsoniyatiga tegadigan gaplarni aytib, uning kuchiga kuch bag'ishlaydi. Bu misollar Barchinoyning o'z sevgisiga sadoqatli, irodali, tadbirkor qiz ekanini ko'rsatadi.

Dostonda Barchinoy Boy.sarining mehribon farzandi, Alpomishning sadoqatli yori sifatida mahorat bilan talqin 122 qilingan. Barchinoy otasini sog'inadi va uni olib kelish uchun Alpomishni qalmoqlar yurtiga jo'natadi. Ammo u yerda Alpomish zindonga tushib qoladi.

Barchinoy Alpomishning qaytishini intizorlik bilan kutadi. Farzandi Yodgorga mehribonlik ko'rsatadi. Aqlidrok bilan ish yuritadi. Ultontozning unga uylanish taklifini rad qiladi. Nihoyat, Alpomish Qo'ng'iro't eliga qaytadi va ular murod-maqсадiga yetadilar.

Dostondagi Qorajon obraziga alohida e'tibor qilishimiz kerak. Chunki Qorajon makkor Surxayil kampirning o'g'li bo'lishiga qaramay, doston davomida haqiqatni himoya qiladi. Surxayil kampir Barchinoyga sovchilikka ketayotganida Qorajon uni yo'ldan qaytannoqchi bo'ladi. U Qo'ng'iro't elidan kelganlarning tinchligini buzmaslikka harakat qiladi. Biroq Surxayil Barchinoyni aynan unga olib bermochi ekanini bilganidan so'ng qarshilik ko'rsatmaydi. Surxayil o'g'li Qorajonni aldab.qo'ng'iro'tliklar oldida uni uyatga qo'yadi. Dostonda Alpomishning cho'ponlar uyida tunagan paytida ko'rgan tushini Qorajon ham ko'radi. Shu tush lavhasi orqali Qorajonning mehr-shafqatli ekanligi ta'kidlanadi. Haqiqatan ham, asarning keyingi voqealarida Qorajon butunlay Alpomish tarafida turib harakat qiladi. Alpomishning jismoniy jihadidan tengsiz pahlavon ekanini biladi va u bilan og'aini tutinib, umr bo'yi bu ahdda sodiq qoladi. Hatto akalarini insofga chaqirib, Alpomishga to'siq bo'lmaslikni maslahat beradi. Biroq lining takliflarini alplar qabul qilmaydilar va kurashda halok bo'ladi.

Dostondagi asosiy qahramonlardan biri Qaldirg'och edi. Avvalo, uning ismiga diqqat qilish kerak. Qaldirg'och o'zbek xalqida bahorning elchisi, yurtga baxt keltiruvchi qush sifatida e'zozlanadi. Alpomishning singlisiga ism qo'yishda bu tushunchalar hisobga olingan bo'lsa, ajab emas. Qaldirg'och akasining har bir tadbirini qo'llab-quvvatlaydi, o'rni kelganda, akasidan faolroq harakat qiladi. Asarda shunday bir lavha borki, unda Qaldirg'ochning bir so'zligi oqibatida keyingi voqealar davom etadi. Qaldirg'och sandiqdagi maktubni topib, Alpomishni Barchinni olib kelishga undaydi. Ammo Alpomish yoshligi tufayli Qultoydan ot ololmaydi. Chorasiz qolgan Alpomish Qalmoq yurtiga borishdan voz kechadi. Ana shu paytda Qaldirg'och akasining oriyatiga tegadigan gaplar aytadi va unga dalda beradi. Shundan so'nggina Alpomish Boychiborga ega bo'lib, safarga otlanadi. Ma'lum boiadiki, dostondagi voqealar rivojining eng nozik nuqtasida

Qaldirg'ochning aralashuvi Alpomishga kuch bag'ishlaydi. Dostonni to'liq o'qib chiqsangiz, o'zbek xalqining qadim zamonlardan buyon o'ziga xos fazilatlariga ega ekaniga guvoh bo'lasiz. Jumladan, dostonda har qanday mushkul vaziyatda ham inson o'z aql-idrokini yo'qotmasligi, biron qarorga atroflicha mulohaza yuritgan holda kelishi lozimligi uqtiriladi. Insongadi mardlik va jasorat alohida qadrlanadi, aytilgan so'zning qimmatini yuqori baholanadi. Zero, o'z so'zining ustidan ehiqadigan mard insongina bunday fazilatlarining qadriga yetishi mumkin.

«Alpomish» dostonining so'nggi qismlari alohida diqqatga sazovor. Alpomish o'z yurtiga qaytgach, darhol hammaga kelgani haqida jar solmaydi. O'zini tanitmagani tarzda butun tanish-bilishlari, qarindosh-urug'lari bilan birma-bir uchrashib chiqadi. Shu usul bilan ularning o'ziga nisbatan bo'lgan haqiqiy munosabatlarini bilib oladi. Alpomish birovlarining yolg'on-yashiq gaplaridan kelib chiqib, odamlarga baho berishni istamaydi. Shaxsan o'zining kuzatishlariga ishonib ish yuritadi.

Dostonda insonning ma'naviy qiyofasini belgilovchi ezgulik, haqiqiy odamlarga mehribonlik, diyonat, chidamlilik kabi oliy fazilatlar haqida xalqning fikrlari ifodalanganini ham his etamiz.

Dostonda ijobiy qahramonlarning fazilatlarini salbiy qahramonlar bilan munosabatga kirishganlarida, ularga qarshi kurashganlarida ravshanroq seziladi. Bu o'rinda Boybo'ri, Ko'kaldosh va Surxayilni alohida qayd etish lozim. Xalq tasavvurida yomon xususiyatga ega bo'lish uchun albatta bironta odamga yomonlik qilish shart emas. Inson ba'zan o'zining hadiksirashi, cho'chishi, qo'rqqoqlik qilishi, o'z so'zida turmasligi bilan ham yomon odamlar qatoriga qo'shilib qoladi. Chunonchi, Boybo'ri ana shunday odamlardan edi. U hech kimni o'ldirmaydi, birovning haqini yemaydi, hech kimga nohaq tuhmat qilmaydi. Ammo u Barchindan kelgan xatni Alpomishga bermaydi. Alpomishning qalmoqlar yurtiga safar qilishini istamaydi. Hatto Qultoyga Alpomishga ot bermaslik haqida buyruq beradi. Natijada, Boybo'ri maslaksiz, qo'rqqoq bo'lib qoladi. U qalmoqlar yurtida azob chekayotgan Barchinning, ukasi Boysarining, butun xalqning taqdiriga befarq qaraydi. Bu bilan o'zining yaxshi odam emasligini ko'rsatadi.

«Alpomish» dostonining salbiy obrazlaridan biri Ko'kaldosh edi. U jismoniy jihaldan baquwat, kamon otish, ot choptirishga usta bo'ladi. Biroq jismoniy jihatdan tengsiz boisa-da, hech kimga yaxshilik qilmaydi. Aksincha, Barchinni zo'rlik bilan xotlilikka olinoqchi va Boysari mol-mulkiga egalik qilmoqchi bo'ladi. O'zining bu maqsadiga eritilishda hamisha ham mardlik yo'idan bormaydi. U o'rni kelganda xiyonat, nomardlik qilishga ham tayyor edi. Avvalo, u to'qson alpga zo'rlik ko'rsatib, ularni qo'rqitmoqchi bo'ladi. Barchinning birinchi sharti, ya'ni ot poygasi davom etavotganda esa, Qorajonning oyoq-qo'llarini bog'latib tashlaydi. Boychiborni so'yib yubormoqchi bo'ladi. Bu taklifi o'tmagandan keyin ot bechoraning oyoqlariga mix qoqtiradi. Ammo Boychibor Alpomishga sadoqatini ko'rsatib, ancha ildamlab ketgan Ko'kaldoshning otiga yetib oladi. Shunda Ko'kaldosh Qorajonning yelkasiga musht urib. Boychiborning g'olib chiqishiga to'sqinlik qiladi. Lekin o'z maqsadiga yeta olmaydi.

Xalq og'zaki ijodida yovuz kuchlarning ramzi sifatida ishtirok etuvchi obrazlardan biri yosuman, yalmog'iz kairtpirdir. «Alponiish» dostonida ana shunday qora niyatli obraz sifatida yetti alpning onasi Surxayil yaratilgan. Surxayil kampir o'ta makkor, o'zining yovuz niyatiga yetish uchun butun aqlini ustalik bilan ishga soladigan razil shaxs edi. Aslini olganda, Qo'ng'iro't yurtidan ko'chib kelgan Boysari boshliq qabila bilan Toychixon xonlik qilayotgan qalmoqlar o'rtasidagi nizoning birinchi sababchisi Surxayil edi. U o'z maqsadini yashirincha amalga oshirishga usta cdi. Barchinni o'g'illaridan biriga olib berish bahonasi bilan Boysarining butun mol-mulkiga egalik qilmoqchi bo'lib, Toychixon bilan sovchilikka borishga ruxsat oladi. U qatnashgan har bir lavhada ayyorlik, g'iybat hukm suradi. Dostonning ikkinchi qismida Alpomishni zindonband qilishda ham u faol qatnashadi. Boysarini qutqarish uchun kelgan Alpomish bilan qirqiyig'itni hivla bilan mast qiladi va hammasini oidirtiradi. Keyinchalik Tavka oyimning Alpomish zindonigacha lahm kovlatganini ham Surxayil fosh etadi. Qalmoqshohning qo'ng'iro'tliklarga qarshi urush qilishlarida ham Surxayilning ishtiroki bor edi. Xullas, dostondagi salbiy obrazlarning asosiysi Surxayil kampir edi. U asarning oxirida Alpomish tomonidan jazolanadi. Xalq doston vositasida Surxayil, Ko'kaldosh, Ultontoz kabi munofiq odamlar albatta o'z jazolarini olishlari muqarrar ekanini yana bir bor ko'rsatib o'tadi.

XALQ BAXSHILARI ERGASH JUMANBULBUL O'G'LI

Ergash Jumanbulbul o'g'li xalq dostonlarini mahorat bilan ijro etuvchi ijodkor baxshi edi. Uning yetli ajdodi shoir o'tgan va mashhur baxshilar sifatida haniisha ustozlar qatoridan o'rin-olgan, otasining Jumanbulbul nomiga ega bo'lishining o'zi bu oiladagi iste'dod egalari ko'p yetishganligidan dalolat beradi. Undan Hodi Zarif, G'ozzi Olim Yunusov, Muhammad Iso Ernazar o'g'li kabi olim va ziyolilar 33 nomdagi asarlarni yozib olishgan. Uning asarlaridan namunalari va ijodi haqidagi maqolalar soni 200 ga yaqin. Ayniqsa, o'zbek folklorshunosligining asoschisi Hodi Zarifov tomonidan yozilgan maqola, ilmiy ladqiqotlarda Ergash shoirming ulkan xalq san'atkori ekani asosli tarzda misollar bilan tah.lil qilingan.

Ergash Jumanbulbul o'g'li 1868 yilda Nurota tumaniga qarashli Qo'rg'on qishlog'ida tug'ilgan Shoir ota-bobolari shu qadar doston aytishga mohir edilarki, ularning ijro usulidagi o'ziga xoslik Ergash tug'ilgan qishloq nomini o'zbek dostonchiligidagi alohida maktab sifatida tan olinishiga sabab bo'ldi. Ergash Jumanbulbul o'g'li esa bu maktab nomini abadiylashtirishga munosib hissa qo'shdi.

1875—76 yillarda Jumanbulbul o'g'lini qishloq masjidi huzuridagi maktabga o'qishga beradi. O'qishga bo'lgan havasini hisobga olgan ota o'z o'g'lini Buxoro madrasasida o'qitadi. Natijada, Ergash shoir o'z davridagi o'nlab baxshilardan farqli ravishda o'qish-yozislimi o'rgandi, Nizomiy, Navoiy, Mashrab kabi shoirlar asarlarini mutolaa qildi, hatto keyinchalik mirza (kotib) bo'lib ishladi.

Ergash shoirning shaxsiy hayotida oilaviy musibatlar ko'p bo'ldi. 18 yoshida uning otasi vafot etgan. Ukalari Abduhalil, Abduljalil, singlisi Mahkamoy yosh paytlarida dunyodan ko'z yumganlar. Shuning uchurt shoirning termalarida oilaviy baxtsizlik haqidagi misralar ijodining salmoqli qismini tashkil etadi. Xususan, ukasi Abduhalil o'limi bilan bog'liq aytgan yig'ida shunday deyiladi:

**Emrandi tanimda jonim,
Xazon bo'ldi gulistonim,
Yig'lashib yor-yoronim,
Bemahal qurib bo'stonim,
Qo'ldan uchdi bo'z tarlonim,
Eshitinglar qadrdonim,
Yolg'iz inim. suyanganim,
Shunqorimdan judo bo'ldim.**

Oilaviy qiyinchilik va tashvishlar baxshining umr bo'yi Samarqand, Zarafshon atrofida qishloqma-qishloq doston, terma aytib ynrishga majbur qildi. Ammo shu bilan birga bu muttasil safarlar uni odamlarga tanitdi, mashhur baxshi sifatida nom qozonishga olib keldi, baxshilik san'atining mukammal egasi, ustoz shoir bo'lib yetishishiga sabab ham bo'ldi. Ergash shoir umri davomida yana o'qituvchilik, dehqonchilik bilan shug'ullandi. Hayotining so'nggi yillarida asosan folklorshunos olimlarga dostonlar yozdirdi, doston aytdi, termalar yaratdi.

Har bir baxshi o'z ijodi davomida bir-ikkita dostonni alohida mehr bilan ijro etadi. Unga butun vujudini, istc'dodini bag'ishlaydi. Ergash Jumanbulbul o'g'li «Ravshan», «Kuntug'mish» dostonlarini ana shunday muhabbat bilan ijro etgan. Shuningdek, baxshi «A!pomish», «Qunduz bilan Yulduz», «Da'lli», «Xushkeldi», «Avazxon», «Hasanxon» kabi o'nlab dostonlarni maroq bilan kuylagan. Shoir ijodiga xos xususiyatlardan biri ijrosidagi dostonlarning syujet va kompozitsiyasidagi mukammallik edi. Yozma adabiyot namunalaridan yaxshi xabardor bo'lgani sababli baxshi Alisher Navoiy dostonlaridagi mukammallikni og'zaki ijodga tatbiq etadi. Shuning uchun «Ravshan», «Kuntug'mish» dostonlaridan biron lavhani olish ham, unga qo'shish ham mumkin emas. Ma'lum bo'ladiki, har bir ishga ijodiy yondashishga o'rgangan Ergash shoir madrasada olgan bilimlarini o'zi ijro etadigan dostonlarga tatbiq etdi va xalq dostonlarining badiiy jihatdan mukammallashuviga munosib hissa qo'shdi. Ustoz olim Hodi Zarifov bu fikrni tasvir vositalaridan omonim so'zlarni qo'lashdagi shoir mahoratini dalillab shunday ko'rsatadi: «Shu jihatdan biz bilgan xalq shoirlari orasida so'zga boy Ergash Jumanbulbul o'g'lining tajnis so'zlari diqqatni jalb etadi. Biz uning tajnisli to'rtliklaridan bir nechtasini qayd etmoqchimiz:

Tog'ning adiri o'radi, O'raga qo'ylar o'radi. Uch tol qilib sanamlar, Chochini mayda o'radi».

Ustoz olim birinchi misradagi «o'radi» ko'tariladigan balandlikni, ikkinchi misrada oralab yurishni, to'rtinchi misrada soch o'rishni anglatishini ta'kidlaydi.

Muhimi shundaki, shoir o'zbek tilidagi bunday go'zal imkoniyatni alohida mashqlarda, ya'ni terma aytilishlarda emas, balki qulay sharoit kelgani zahoti xalq dostonlarida ko'rsatishga uringan. *Masalan*, Ravshan dostonida Hasan safarga otlangan o'g'luga nasihat qilib shunday deydi:

**Qo'lingdan kelganicha chiqar yaxshi ot,
Yaxshi I ik qil, bolam, yomonlikni ot.
Nasihatim yodingda tut, yolg'izim,
Yolg'iz yursa chang chiqarmas yaxshi ot.**

Ergash shoir butun hayoti davomida o'z vatanini, ona yurtini sevdi, e'zozladi. Shuning uchun u qalbidagi bu muhabbatni ijro etayotgan dostonlaridagi qahramonlar xatti-harakati orqali ifodaladi. U kuylagan Go'ro'g'li turkumidagi doston qahramonlari mardligi, halolligi, to'g'ri so'zligi bilan tinglovchilarni o'ziga maftun etardi. «Ravshan» dostonida Hasanxon dorga olib kelinayotgan o'g'lini shu zahoti qutqarmoqchi bo'lganida, Jaynoq masxaraboz unga awal Ravshanni sinash kerakligini maslahat qiladi. Hasanxon rozi bo'ladi. Qoraxon podshohning mulozimlari Ravshanga o'z yurtidan, Go'ro'g'lidan voz kechsa, Zulxumorni unga berishlarini, shu yurtga — Shirvonga Ravshanni podshoh bo'lib qolishini aytadilar. Shunda yosh yigit dor ostida mag'rur turib:

«Sen aytgan odaming, zolim, men emas, Bir nechalar o'z holini tenglamas, Men o'lmasam, o'z elimdan kechmayman! Aziz boshing oyog'imga teng emas!» — deydi.

Bunday misralar doston ijro etilayotgan hududlardagi yuzlab mard o'g'lonlarning tarbiyasiga ta'sir qilgan. Shoir yurt mehri haqida ularga ortiqcha nasihatlar qilmay yuraklariga ona diyor qimmatini naqadar ulug' ekanini singdirib qo'yaqoladi.

Professor Hodi Zarifov shoir hayotining so'nggi davri haqida hikoya qilib, baxshi o'z yurtiga borib, bir qator qo'lyozmalarni topmoqchi bo'lganini, yangi-yangi termalar, dostonlar aytib berishga va'dalar qilganini yozadi. Biroq og'ir kasallikdan shoir 1937-yil 12-may kuni vafot etadi. Zukko baxshidan qolgan badiiy meros bugungi kunda yurtimiz kelajagi uchun xizmat qilmoqda.

FOZIL YO'LDOSH O'G'LI

Fozil Yo'ldosh o'g'lidan yozib olingan 30 dan ortiq doston taqdir taqozosi bilan yo'qolsa-yu, faqat «Alpomish» dostoni saqlanib qolsa, zamonlar o'tib u inson el orasida buyuk baxshi nomi bilan tilga olinadi. O'g'uz, Qipchoq, Oltoy, Qo'ng'iro't versiyalariga ega bo'lgan bu dostonning 1928 yilda Mahmud Zarifov tomonidan Hodi Zarif rahbarligida Fozil Yo'ldosh o'g'lidan yozib olingan nusxasi butun turkiy xalqlar orasida qahramonlik eposi hisoblangan «Alpomish»ning eng mukammal va badiiy jihatdan yetugi hisoblanadi. 1952-yilda mustabid sovet tuzumi siyosatiga mos emaslikda ayblangan, 1999-yilda esa mustaqilligimiz sharofati bilan ming yilligi nishonlangan «Alpomish»ga ham Fozil Yo'ldosh o'g'li aytgan nusxa asos bo'ldi.

Fozil Yo'ldosh o'g'li 1872-yilda Samarqand viloyati, Bulung'ur tumaniga qarashli Bo'dana hududidagi Loyqa qishlog'ida tug'ildi. Uning oilasi asosan dehqonchilik, qisman chorvachilik bilan shug'ullanardi.

Taqdir yosh shoirmi juda erta sinovdan o'tkaza boshladi. 1877-yilda 5 yoshli Foziljon otasidan yetirn qoldi. Onasining qo'lga qaram bo'lib qolgan oilaning tashvishi kundan-kunga ortardi. Shuning uchun u to'qqiz yoshga to'lar to'lmas yollanib podachilik qilishga majbur bo'ldi. Bu haqda baxshi keyinchalik «Kunlarim» termasida shunday deydi:

Olti yoshda qo'nsab-qo'nsab otamni, Og'ir mehnat ezdi sho'rli enamni, Ena-bola topolmadik bir nonni, Parcha non deb o'tgan kunlarim. Yetti yoshda ortdi mening kulfatim, Sakkiz yoshda og'ir mehnat ulfatim, Mehnat uchun sinab ko'rdim quwatim, To'qqiz yoshga yig'lab yetgan kunlarim. To'qqizimda bel bog'ladim mehnatga, Cho'pon bo'ldim, tushdim yana g'urbatga.

Ishlab yedim, lekin qoldim minnatga, Parcha non deb minnat chekkan kunlarim. Do'mbiram kuyladi mening holimni, Men jo'r bo'lib so'kdim boyni-zolimni, Topdim do'stlar, shunda dardkashlarimni, Haq-nohaqni kuylab chertgan kunlarim.

Baxshidan yozib olingan bu termalar uning hayoti haqida ma'lum bir tasavvur hosil qilish iinkonini beradi. Xususan, ular vositasida biz Fozil Yo'ldosh o'g'lining baxshilar davrasiga o'z-o'zidan qo'shilib qolmaganini bilib olamiz. Baxshi uchun hayotni bilish, turmushning achchiq-chuchugini tatib ko'rish ham o'ziga xos tajriba maktabi bo'lgan. Bu maktabdan Fozil shoirning tuzukkina ta'lim olgani uning keyingi paytlarda kuylagan terma va dostonlaridan ma'lum bo'ladi. Hatto, olimlarning ma'lumot berishlaricha, Fozil Yo'ldosh yigit bo'lib ulg'aygani sari chorvachilik, dehqonchilik sirlarini egallab borar ekan, hamyurtlari orasida Loyqa qishlog'ining eng epchil o'roqchisi nomini olishga muvassar bo'ladi. Ammo vaqt o'tgani sari yoshligida chertishni o'rgangan do'mbira unga tinchlik bermadi. Qayta-qayta baxshilar davrasida ishtirok etish esa ko'p o'tmay o'z davrining eng mashhur ustoz baxshilaridan Yo'ldoshbulbulning e'tiborini o'ziga tortdi. U mohir san'atkordan doston aytish sirlarini egalladi. Albatta, havaskor doston ijrochisidan yetuk baxshi nomiga yetishishi undan katta mehnatni, ijodda o'tadigan uyqusiz tunlarni talab qilardi. Fozil baxshidagi iroda bu talablarga javob berish uchun yetarli quwatga ega bo'ldi. Yosh ijrochi o'z ustoz va hamyurtlaridan qirqdan ortiq dostonni o'rgandi, ijod etdi. Oxir oqibatda Yo'ldoshbulbul o'z shogirdi Fozil Yo'ldosh o'g'lini baxshilikning katta sinovidan o'tkazdi. Fozildagi o'ta kuchli xotira quwati, mehnatni sevish, o'ziga talabchanlik bu sinovdan muvafloqiyatli o'tish imkonini berdi.

Xalq baxshisi hamisha o'z elining dardini, alamini, tashvishlarini o'z ijodida aks ettirgan. Tinglovchi omma juda og'ir va musibatli zamonlarda aynan baxshi termalaridan tasalli topgan, kelajakka umid bilan qaragan. Fozil Yo'ldosh o'g'li ham ana shunday baxshilardan edi. U atrof qishloqlarda mehnat qilib, 19 yoshida o'z ona qishlog'iga qaytgach, baxshi bo'lib nom qozondi va elining dardini termalarida bayon etdi.

1898—1908 yillarda yurtinoy tarixida tabiiy ofat ro'y bergan edi. Ekin maydonlarining hammasini chigirtka bosdi. Bu fojidan azobga tushgan baxshi hamyurtlari boshiga tushgan qiyinchiliklarni «Chigirtka» termasida bayon etdi. Qashshoqlik avjiga chiqqani sari baxshining nolasi ham chegara bilmadi:

Kambag'alning aqli shoshib, O'g'il qiziman kengashib, Kecha-kunduz zor yig'lashib Do'stlar, qaddi kamon bo'ldi.

Aksiga olib, chor hokimiyatining zulmi ham oshib borardi. Xalqning tashvishiga tashvish qo'shildardi. Ko'p o'tmay Jizzaxda bosh ko'targan ahoh to'pga tutildi. Bunday tashvishli voqealar Fozil shoirda yangi-yangi asarlar yaratish tuyg'usini paydo qildi. Uning «Mamatkarim polvon», «Jizzax qo'zg'oloni» kabi kichik hajmdagi dostonlari shu zaylda ijod qilindi:

O'z holiga qo'ymay xalqni, Qayta-qayta chiqim soldi... Urushda bo'lgan xarajat, Qaydan topib bersin elat?! Hamma bo'lib qolchi hayron, Nechovning vatani vayron.

«Jizzax qo'zg'oloni» dostonida Fozil shoir ko'rgan kechirgan azob-uqubatlarini oddiy xalq tilidan sodda va ravon tarzda ifoda ctishga urindi. Ammo baxshi tomonidan doimiy ravishda aytilayotgan terma va dostonlar uning an'anaviy epik asarlarni ham to'lib-toshib ijro etishga xalaqit bermadi. U «Alpomish», «Yodgor», «Shirin bilan Shakar», «Murodxon», «Rustamxon», «Malikai ayyor», «Mashriqo», «Intizor», «Balogardon», «Nurali», «Jahongir», «Farhod va Shirin» kabi qirqa yaqin dostonni istagan paytda, tinglovchilar xohlagan o'rnidan ijro etaverish mahoratini egalladi. Ayniqsa, «Alpomish» dostoni uning eng sevgan va maroq bilan kuylagan san'at asari edi. Baxshi bu dostonni istagan hajmda soatlab, kunlab, haftalab aytishi mumkin edi. Chunki u ta'lim olgan Bulung'ur dostonchiligi maktabi aynan ana shu qahramonlik eposini

kuylash bilan shuhrat topgan edi. Dostondagi qahramonlik lavhalari bilan bir qatorda ruhiy kechinmalar ifodasi ham badiiy mukammallikka yetdi. *Masalan*, dostondagi Barchinning Boychiborga murojaat qilib aytgan gaplari tinglovchilar qalbida katta taassurot qolishiga sabab bo'lishga arzigulikdir:

Qurm-yo our, hayt-a, to'ramning oti, Oq to'shim — yayloving, sochim — shipirtki, Kuyganiiridan gapni gappa ulayin. To o'lguncha sayising bo'p yurayin, Egam rahm aylasin qonli yoshima, Sabab bo'lib qo'shgin dengi-do'shima, Olmosday tuyog'ing qorday to'shima, Qurru-yo qur, hayt-a, to'ramning oti! O'vilmay kuymasin kulbai xonam. Oh urib yig'iydi mandayin sanam, Qalmoqda qolmasin guldavin tanam, O'n ikki oy seni Boybo'ri boqdi, Gardaningga Qaldire'och qo'tos taqdi, Yig'latmagin Barchin guldav bebaxtdi, Qurru-yo qur, hayt-a, to'ramning oti.

Bu murojaat tinglovchilarni hamisha befarq qoldirmasdi. Chunki unda o'zga yurtida begona odamlar orasida umr ho'yi qolib ketishdan cho'chigan go'zal qizning otdan najot. kutishi badiiy ifodasini topgan edi.

Fozil shoir 1955-yilda o'z qishlog'ida vafot etdi.

Fozil Yo'ldosh ijodi o'zbek ziyolilari e'tiborini 1922 yildanoq o'ziga jalb qildi. Dastlab G'ozii Olim Yunusov, kevinchalik V. M. Jirmunskiy, Hodi Zarifov, Hamid Olimjon, Maqsud Shayxzoda, Muhammadnodir Saidov olimlar hozirgi paytda esa To'ra Mirzayev, Bahodir Sarimsoqov, Shomirza Turdimovlar baxshi ijodini tadqiq etishda muhim ilmiy kashfiyotlar yaratdilar. Bugungi kunda baxshidan yozib olingan terma va dostonlar, uning ijodi o'rganilgan yirik kitoblar, maqolalar soni besh yuzga yetdi.

Xullas, Fozil Yo'ldosh o'g'li o'zbek dostonchiligi san'atida mashhur dostonchi sifatida shuhrat topgan xalqimizning asl farzandidir.

Savol va topsiiriqlar:

1. Fozil Yo'ldosh o'g'lini nima uchun ustoz baxshi sifatida hurmat qilamiz?
2. Baxshi ijro etgan doston va termalar nomini aytin, ular haqida so'zlang.
3. Nima uchun «Alpomish» dostoni haqida ilmiy ish qilgan olimlar Fozil shoir nusxasiga murojaat qiladilar?
4. Barchinning Boychiborga murojaatini yod oling.

Adabiyotlar:

1. *Zarif Hodi*. Fozil shoir — mashhur dostonchi. Fozil shoir (Maqolalar to'plami). O'zbek xalq ijodi bo'yicha tadqiqotlar, 3kitob. T., «Fan», 1973. 5—29-betlar.
2. *Jirmunskiy V. M., Zarifov X. T.* Uzbekskiy narodnuy geroicheskiy epos. Moskva. G1XL. 1947. 39—43-betlar.

MUHAMMADQUL JONMUROD O'G'LI PO'LKAN

Xalq dostonlarini hayratomuz xotirasida saqlab bizgacha madaniy meros sifatida yetib kelishiga munosib hissa qo'shgan ustoz baxshilardan biri Muhammadqui Jonmurod o'g'li Po'lkanidir. Po'lkan dostonchilik tarixida kamdan kam uchraydigan iste'dod egasi edi. U yetmishdan ortiq dostonlarni yod bilgan, o'nlab termalar ijod qilgan noyob baxshi edi. Vatanparvarlik ruhida yaratilgan uning «Temirxon podsho» dostoni keyinchalik «Chambil qamali» nomi bilan e'lon qilingan va bir necha yillar davomida o'rta maktablarning adabiyot dasturidan o'r in olgan.

Muhammadqui Jonmurod o'g'li Po'lkan 1874 yilda Samarqand viloyatining Xatirchi tumanidagi Qatag'on qishlog'ida tug'ildi.

U ota-onasidan yoshligidayoq yetim qoldi. Turmush qiyinchiligiari Muhammadqulni o'n yoshga to'lganidanoq mchnat bilan shug'ullanishga majbur qildi. Taxminan 1884 yildan boshlab

tirikchilik o'tkazish maqsadida goh dehqonchilik, goh podachilik bilan shug'ullandi. Baxshilarning aksariyati podachilik bilan kun o'tkazishar ekan, do'mbira chertishni mashq qilishgan. Keng dala. Asosiy yumush qo'y-echkilarning tarqab ketmasliklariga ko'z-quloq bo'lib turishdan iborat. Shu bois kuni bo'yi vaqtning o'tishi uchun do'mbira chertishni mashq qilish ma'qul hisoblangan. Po'lkan ham turmush alamlarini do'mbira chertishdan olgan bo'lsa, ajab emas.

Undagi baxshilik iste'dodini sezgan Qo'rg'on dostonchilik maktabi vakili ustoz san'atkor Jassoq baxshi Muhammadqulni o'ziga shogird qilib oladi. Shundan keyin yosh Muhammadqui hayotida o'zgarish ro'y beradi. Uning oldiaa hayotdan ko'zda tutgan maqsad paydo bo'ldi. Bu maqsad yosh yigitni kechayu-kunduz mehnat qilishga chorladi. Jassoq tarbiyasida to'rt yil muttasil doston aytish sirlarini o'rgandi. 25 yoshida baxshilik sinovidan o'tib, mustaqil baxshi sifatida nom qozona boshladi. Ammo Muhammadqul nihoyatda o'ziga talabchan inson edi. Shuning uchun mustaqil baxshi bo'lishiga qaramay o'z ustozni huzuriga tez-tez borib uning bisotidagi dostonlarning hammasini o'zlashtirmaguniga qadar tinchimadi. Nihoyat, Jassoq baxshi bilgan hamma asarlarni yod oldi, ba'zan ularga o'zining xohishi bilan ayrim yangiliklar kiritib kuylab yurdi. Lकिन hayot unga yana bir sinovni tayyorlagan edi. Otasidan nieros bo'lib qolgan bir parcha yerdan keladigan daroniad ro'zg'or tebratishga yetmay turgan bir pavtda birinchi jahon urushida qatnashayotgan clior Rossiyasi Turkiston oikasidan mardikorlikka olish haqida farmon chiqatadi. Qishtog'idagi Bo'riboy ismli bir kimsa mardikorlikka beriladigan pulni to'laydi va uning o'rniga 40 yoshni qoralagan Muhammadqul front orqasida qora ishlarni bajarish uchun jo'natiladi. Bu safar natijasi sifatida baxshining «Mardikor» dostoni yaratiladi. Unda oq podshoh zulmiga, o'zbek xalqiga hech qanday aloqasi yo'q urush tashvishlariga bo'lgan norozilik o'z ifodasini topgan. Po'lkan nomi esa mardikor yurgan zamonlardan xotira sifatida unga taxallus bo'lib qoladi. Bu so'z «polk» so'zidan olingan edi.

Ammo bari bir baxshining mahorat darajasi u ijro etgan an'anaviy dostonlar mezoni bilan oichanadi. «Alpomish», Go'ro'g'li turkumidagi «Go'ro'g'lining tug'ilishi». «Misqol pari», «Gulnor pari», «Yunus pari», «Avazxon», baxshi alohida mehr bilan ijro etgan «Yodgor», «Shayboniy», «Qironxon», «Kuntug'mish» kabilar shular jumlasidandir.

Har bir baxshi o'z xalqining yoshlarini tarbiyalovchi asil farzanddir. Po'lkan o'zining ustozidan Qo'rg'on dostonchilik maktabiga xos usullarni mukammal o'rgangani uchun buiuji ijodi davomida yoshlarni ajdodlarimiz qadriyatlariga nisbatan liurmat ruhida tarbiyalashga alohida ahamiyat bilan qaradi. Ayniqsa, «Go'ro'g'lining tug'ilishi» dostoni bu sohada ibratlidir. Xususan, baxshi yashagan hududda Go'ro'g'lining kelib chiqishi tarixini bilishga qiziqadiganlar juda ko'p edi. Dostonda esa Go'ro'g'lining dunyoga kelislii, uning yoshligi haqida hikoya qilinadi. Xalq xaloskori — Go'ro'g'li va G'iro't qahramonligini tasvirlash esa o'zbekning otabobolari nechoqlik mard va jasur ekanliklarini ko'rsatish vositasi boigan. Vatanni asrash, e'zozlash baxshi dostonlarining bosh g'oyasini tashkil etdi. Jumladan, «Chambil qama.li» dostonidan quyidagi parcha fikrimiz dalilidir:

Yovgarchilik boidi endi, yoronlar,

G'ayrat qiling turkman¹ elning xotini...

Qovoqlarni uyinglar,

Qiz-xotinni jiyinglar,

Po'pakni yig'ib tashlab,

Sochni boshga tuyinglar.

¹ Bu o'rinda turkman o'zbeklarning urug'laridan biri nia'nosini anglatadi.

**Xotinlikni qo'yinglar,
Sarboz anjom kiyinglar,
G'ayrat qiling ayollar.**

Dostonda safarga chiqqan Go'ro'g'lining Chambilda yo'qligidan foydalanmoqchi bo'lgan dushmanga qarshi Yunus pari ayollarni safarbar qiladi. Go'ro'g'lining yo'qligini bilintirmaydi. Chambilni dushman qo'lga topshirmaydi.

Muhammadqul Jonmurod o'g'li Po'lkan kuylagan dostonlar faqat mazmunan emas, badiiy jihatdan ham mukammal edi. Baxshi hayratomuz mubolag'alar, chiroyli sifatlashlar, o'xshatishlarni qo'llashda tengi yo'q edi. Jumladan, xalq maqollari uning she'riy misralariga shunday singib ketar cdiki, shoir mahoratiga qoyil qolmaslik mumkin bo'lmasdi:

**Ot boshiga kun tushsa,
Suvliq bilan suv ichar.
Er boshiga kun tushsa,
Etik bilan suv kechar.**

Po'lkan shoir hayoti va ijodi haqida folklorshunosligimiz otasi Hodi Zarifov, Buyuk Karimov, Mansur Afzalov, keyinchalik O. Sobirov, M. Saidov kabi olimlar samarali tadqiqot ishlarini olib borganlar. Undan yozib olingan va nashr qilingan terma va dostonlar soni yuzdan ortiqdir. Xullas, Po'lkan ustoz baxshilar qatoridan munosib o'rin egallashga liaqli so'z san'atkoridir. U 1941 yilda vafot etdi.